

**ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»**

М.П. ТИМЧИК, В.І. СТАРОСТА

**«ПРОБЛЕМАТИКА МОРАЛЬНО-РЕЛІГІЙНОГО І
ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ У ТВОРЧІЙ
СПАДЩИНІ ОЛЕКСАНДРА ДУХНОВИЧА»**

МЕТОДИЧНІ МАТЕРІАЛИ

**Ужгород
2019**

Тимчик М.П., Староста В.І. Проблематика морально-релігійного і патріотичного виховання у творчій спадщині Олександра Духновича: методичні матеріали. Ужгород: ТОВ поліграф центр «Ліра», 2019. 60 с. Бібліогр.: с. 52-59.

У навчально-методичному виданні проведено теоретичне узагальнення дидактико-педагогічних ідей О. Духновича, визначено їхній зміст та значення в історії української педагогічної думки. На основі аналізу різножанрових творів, зроблено узагальнюючі висновки, що за глибиною наукового обґрунтування педагогічних ідей О. Духнович є одним із перших професійних педагогів в Західній Україні і засновником вітчизняної освіти та етнопедагогіки. Доведено, що його спадщина є одним із кращих зразків європейського і вітчизняного гуманістичного світогляду, цінним внеском у розвиток педагогіки гуманізму («педагогіка серця»). Цей гуманістичний пласт доробку педагога випередив свій час і не втратив значущості і нині. Ідеї гуманності виховання поваги до дітей, їх всебічний розвиток склали основу методів виховання, які лише на початку ХХІ ст. стверджуються в нашій педагогіці.

Уміщені матеріали структуровано таким чином: план вивчення теми, тематична інформація, основні поняття теми, завдання для самостійної роботи, рекомендована література.

Видання адресоване студентам, аспірантам під час вивчення окремих тем з курсу педагогіки, історії педагогіки, історії освіти Закарпаття та інших, а також викладачам вищих навчальних закладів.

Автори:

Тимчик М.П., аспірант кафедри загальної педагогіки та педагогіки вищої школи ДВНЗ «УжНУ»

Староста В.І., доктор педагогічних наук, професор кафедри загальної педагогіки та педагогіки вищої школи ДВНЗ «УжНУ»

Рецензенти: Опачко М.В., доктор педагогічних наук, доцент кафедри загальної педагогіки та педагогіки вищої школи ДВНЗ «УжНУ»

Олашин М.В., кандидат істор. наук, доцент кафедри античності, середньовіччя та історії України домодерної доби ДВНЗ «УжНУ»

*Рекомендовано до друку вченою радою факультету суспільних наук
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
(протокол №6 від 21 лютого 2019 р.)*

© Тимчик М.П., Староста В.І., 2019

ПЕРЕДМОВА

Актуальність теми. Сьогодні вимагає відродження і розвитку української національної системи освіти і виховання. Аналіз праць, що стосуються становлення та розвитку теорії і практики навчання і виховання в Україні, засвідчує: проблеми, які виникають перед навчальними закладами, з давніх часів хвилювали педагогів та громадських діячів. Шкільна і вища освіта нині потребує нових методик, концепцій, створення яких передбачає ґрунтовний аналіз та переосмислення теоретико-методичної спадщини, бо саме історичний досвід становлення і розвитку національного виховання – це значний арсенал корисних педагогічних ідей.

Історія розвитку педагогічної думки на Закарпатті, що є органічною складовою сучасної української педагогіки, слугує яскравим прикладом збереження національної специфіки освіти, не зважаючи на поліетнічність краю, його постійні переходи до складу різних державних утворень, представники яких намагалися різними способами асимілювати місцеве населення. Важливу роль у протидії цьому явищу відіграли школа та прогресивні педагоги, діяльність яких спрямовувалася на формування національної свідомості населення регіону.

Історико-педагогічні дослідження, отже, дозволяють системно підійти до аналізу педагогічної персоналії, яка уможливило повніше представити історію педагогіки. Ґрунтовне вивчення педагогічної спадщини видатних освітян сприяє повноцінному розумінню педагогічної науки в цілому, специфіки розвитку освіти, виявленню її переваг, проблем та викликів, які потребують розв'язання та подолання, слугує формуванню платформи для професійної підготовки майбутніх педагогів загальноосвітньої та вищої школи. Незважаючи на опублікування результатів значної кількості історико-педагогічних розвідок, є особистості, біографія, творчість та педагогічна спадщина яких потребують всебічного висвітлення.

Вагоме місце в історії вітчизняної освіти та педагогіки належить видатному педагогу-новатору, письменнику, організатору народного шкільництва, світському й церковному діячу, будителю карпато-українського народу Олександрові Васильовичу Духновичу (24 квітня 1803-18 березня 1865). Він відіграв значну роль у становленні національного виховання і духовності на засадах християнства, людинолюбства та загальнолюдських цінностей. За багатогранністю освітньої та педагогічної діяльності, глибиною наукового обґрунтування педагогічних ідей О. Духнович є одним із перших професійних вчених-педагогів в Україні, науковцем європейського рівня. З огляду на християнсько-гуманістичну і патріотичну спрямованість його творчої спадщини і

сьогодні являє собою значну історико-педагогічну й науково-пізнавальну цінність.

Актуальність педагогічних ідей О. Духновича очевидна. Процес і тенденції суспільного життя видатного педагога-новатора в галузі розбудови національної освіти і школи багато в чому не тільки аналогічні із сучасністю, але й однозначні за своєю метою, завданнями та принципами. Якщо сьогодні педагогічна думка в умовах розбудови і становлення державності незалежної України фактично спрямована на обґрунтування концепції освіти, яка виступала б засобом і гарантом відродження духовності українського народу, національної культури, забезпечення незалежності нашої держави, то свого часу О. Духнович в умовах народно-визвольної боротьби проти соціального і національного поневолення та політики денационалізації українського населення обґрунтовує науково струнку, побудовану на засадах гуманізму, народності та демократизму педагогічну концепцію, підпорядковану меті забезпечення соборності українських земель. Він залишив по собі багато цінних порад з різних питань діяльності школи, вирішення численних проблем виховання молоді, а методи досягнення цього запропоновані просвітником, майже цілковито збігаються з сучасними педагогічними настановами.

Актуальними в наш час залишаються напрацювання, що стосуються формування національної свідомості та самосвідомості учнів, їхнього духовного світу, особистісної самостійності, моральних чеснот за шкалою європейських і християнських цінностей. Корисними вважаємо такі, вироблені у минулому напрями роботи, які спрямовують організацію освітньої галузі на системне відродження національних традицій, організацію навчання та виховання на основі демократизму, гуманізму, дитиноцентризму.

Ось чому так важливі глибоке переосмислення просвітницької діяльності та творчої педагогічної спадщини талановитого українського педагога О. Духновича і врахування його найцінніших, співзвучних сьогоденню думок у практичній діяльності на терені освіти.

Огляд літератури з цієї проблематики також засвідчив – і на цьому слід особливо наголосити – нерівномірність осягнення багатогранної педагогіки О. Духновича як педагогічного феномена. Ґрунтовно досліджено вітчизняними та зарубіжними науковцями (В. Гомоннай, О. Машталер, Ф. Науменко, М. Ричалка, О. Рудловчак, В. Турияниця та ін.) її загальні засади (методологію, принципи, закономірності тощо), теорію і практику освіти (дидактику). Недостатньо вивченими є теорія і практика виховання, складові виховної концепції О. Духновича. Отже, маємо підстави стверджувати, що на сьогодні відсутнє цілісне історико-педагогічне дослідження, в якому було б докладно визначено внесок О. Духновича в педагогіку гуманізму, етнопедагогіку,

започатковану Г. Сковородою «педагогіку серця», проблематику християнського та патріотичного виховання, схарактеризовано українознавчий компонент його доробку, з'ясовано місце і роль вченого в історії педагогічної думки в Україні, проаналізовано значення його ідей для сучасної національної системи освіти і виховання.

Мета вивчення даної теми полягає у висвітленні педагогічних поглядів О. Духновича щодо християнського та патріотичного виховання та визначенні перспектив використання надбань позитивного досвіду вченого в сучасній освітній практиці.

1. ТЕМАТИЧНА ІНФОРМАЦІЯ (Питання лекційного заняття)

1.1. Генезис наукових досліджень творчої спадщини О. Духновича.

1.2. Основні етапи життєвого і творчого шляху та напрями просвітницької діяльності О. Духновича.

1.3. Проблематика патріотичного виховання в творчому доробку О.Духновича

1.4. Проблематика релігійно-морального виховання молоді у творчому доробку О. Духновича.

1.5. Творча спадщина О. Духновича у контексті сучасної педагогіки.

Список умовних скорочень

ДАЗО – Державний архів Закарпатської області, м. Берегово

ЗКМ – Закарпатський краєзнавчий музей.

Ф.НД – Фонд Народного дому

УжНУ – ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

ЦДІАУ – Центральний державний історичний архів України, м. Львів

ЗВО – Заклади вищої освіти

НТШ – Наукове товариство імені Шевченка

ЧСР – Чехо-Словацька республіка

Вѣстникъ – Вѣстникъ, повременне письмо посвященно политическому и нравственному образованию Русиновъ австрійской державы

«Хлѣб души...» – «Хлѣб души или набожныя молитвы и пѣсни для восточныя церкви православныхъ христіанъ»

«Литургический катихизис...» – «Литургический катихизис, или изъяснение св. литургии и некоторых церковныхъ обрядов».

«Народная педагогія...» – «Народная педагогія въ пользу училищъ и учителей сельскихъ»

«Книжиця...» – «Книжиця читалная для начинающихъ»

«О Народахъ Крайнянскихъ...» – «О Народахъ Крайнянскихъ или Карпатороссахъ угорскихъ подъ Бескидомъ въ Земплинской, Унгской и Шарѣской столиці живущихъ»

Основні поняття теми: Олександр Духнович; педагогіка О. Духновича, народна педагогіка, етнопедагогіка, гуманістична педагогіка, патріотичне виховання, релігійно-моральне виховання, сучасна педагогіка, освітньо-просвітницька діяльність, Закарпаття ХІХ ст., суспільні і соціокультурні трансформації.

1.1. Генезис наукових досліджень творчої спадщини О. Духновича

Джерельна база дослідження. Об'єктивне, неупереджене висвітлення складних політичних, ідеологічних та соціокультурних процесів, що відбувалися на Закарпатті в середині ХІХ ст. і які мали світоглядну, просвітницьку і наукову діяльність О. Духновича, є неможливим без виявлення і критичного осмислення всього корпусу джерел дослідження, їх систематизації, класифікації та інтерпретації. Історико-педагогічне спрямування зумовило необхідність структурування джерельної бази в такі групи:

- документи і матеріали фондів Державного архіву Закарпатської області в м. Берегові – Ф. 50. Русское Культурно-Просветительное общество имени А. В. Духновича в Ужгороде (Правление «Культурно-просветительного общества им. Духновича» г. Ужгород); Ф. 64. Мукачевский чернечий монастырь отцов Василиан, г. Мукачево; Ф. 151. Правление Мукачевской греко-католической епархии, г. Ужгород; Ф. 225. Раховский греко-католический приход, с. Рахов; Ф. 336 Ужгородская греко-католическая певцо-учительская семинария, г. Ужгород; Ф. 1498. Государственные начальные народне и церковне школы г. Мукачева и Мукачевского округа. Вони становлять особливу джерельну і наукову вартість;

- документи Центрального державного історичного архіву України у м. Львові (ф. 129, ф. 201, ф. 309, Ф. 684);

- матеріали відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки НАН України ім. В. Стефаника (ф. НД №174, №176, № 177, ф. НТШ №82 та ін;

- рукописного архіву Закарпатського державного краєзнавчого музею;

- відділу рукописів та стародруків наукової бібліотеки Ужгородського національного університету, відділ «Карпатика»;

- періодичні видання середини і другої пол. ХІХ ст., зокрема «Зоря Галицка», «Вѣстникъ», «Церковная Газета», «Церковный Вѣстникъ», «Слово», «Золотая грамота», «Карпат» та ін;

- джерела приватного походження – листи, щоденники, мемуари, репортажі, автобіографії О. Духновича;

- педагогічні, історичні, філософські, богословські та художні твори О. Духновича, дисертації, підручники, посібники, монографії по темі.

- *О. Духнович в українській та російській історіографії часів Австро-Угорської монархії (сер. ХІХ-поч. ХХ ст.).* Сюди належать праці І. Сільвая (псевдонім Метеор У.) «О современномъ положеніи русскихъ въ Угрии», видрукуваній у «Славянскому сборнику» 1875 р.: «Духновичъ не былъ гений, поэтъ высокихъ дарований, или литераторъ Европейской славы; онъ былъ только скромный «будильникъ»... Нуженъ былъ календарь – Духновичъ

составилъ и издалъ календарь. Оказалась потребность въ школьныхъ учебникахъ – Духновичъ написалъ и издалъ на собственныя издержки: буквар, грамматику, землепись, народную педагогию и проч...» [83, с. 51-52]; узагальнююча монографія О. Пипіна та В. Спасовича з історії слов'янських літератур [129]; історичний нарис Г. Деволана «Угорская Русь»; праця П. Феерчака «Литературное движение угорских русских»; стаття В. Лукича «Угорська Русь»; біографічний нарис про О. Духновича, написаний І. Созанським, і його ж окрема стаття «Поетична творчість Олександра Духновича» в записках НТШ; праці І. Франка, М. Драгоманова, В. Гнатюка.

- ***Життя і творчість О. Духновича в історіографії міжвоєнної доби 1919-1939.*** Дослідження репрезентантів москвофільського табору – М. Бескида, А. Попова, Є. Недзельського, П. Федора; українофільського табору – В. Бірчак, В. Гренджа-Донський та інші редактори численних україномовних альманахів і журналів, а також чеські дослідники – Ф. Тіхий, Й. Шимек; ґрунтовне дослідження К. Студинського «Александр Духнович и Галичина» [105]; на особливу увагу в історіографічному огляді заслуговує оцінка творчого доробку будителя А. Волошином «Памяти Александра Духновича» (Ужгород, 1923) [10], стаття «А. Духнович як педагог»; публікації В. Гренджі-Донського «Як я зачав писати», «Дальший розвиток української літератури в ЧСР», «Велика буря з нічого» та ін.;

- ***Історіографія О. Духновича радянської доби: 1945-кінець 80-тих рр. ХХ ст.*** Перша дисертація про будителя – «Писатель-просветитель Закарпатья середины XIX ст. Александр Духнович» І. Борисова [5]. Звертає на себе увагу перед усім москвоцентрична орієнтація автора. Він приписує О. Духновичу палку любов до «великой, могучей Руси», «могущественного русскаго брата», який мовляв, завжди «захистить і допоможе» та до його інтернаціональної за духом культури, літератури та мови [5, с. 5]; публікації М. Водовозова; В. Микитась у своєму дослідженні «О. В. Духнович. Літературно-критичний нарис» оголошує О. Духновича консерватором, реакціонером-монархістом, поборником старих феодальних австрійських порядків [84, с. 12, 19]; педагогічна і освітня діяльність О. Духновича відображена в монографіях О. Машталера «Педагогічна і освітня діяльність О. В. Духновича» [82], Ф. Науменка «Основи педагогіки О. В. Духновича» [87], М. Ричалки «О. В. Духнович педагог і освітній діяч» [97], працях О. Рудловчак «О. Духнович. Життя і діяльність» [34], «Невтомний оратай закарпатоукраїнського журналістського поля» [36]; аналіз філософських, соціологічних та суспільно-політичних поглядів О. Духновича з позицій марксистсько-ленінської методології здійснено у дисертаційній роботі І. Кашули [69] та ін.

- **Сучасний період історіографічних студій 1991-2019 рр.** Особливу увагу науковців привертає історія освіти на західноукраїнських землях. Одним з перших розпочали дослідження цього педагогічного явища у західних регіонах України Л. Баїк, В. Гомоннай, А. Ігнат, Б. Мітюров. Однак у 60-70-ті роки вченим було неможливо об'єктивно висвітлити і науково інтерпретувати історико-педагогічні явища, пов'язані з національно-культурним відродженням українців та роллю в цьому процесі прогресивної громадськості й греко-католицького духовенства. Лише у 90-ті роки українські вчені отримали доступ до раніше закритих фондів, а разом з тим і право на ґрунтовне, історично-об'єктивне висвітлення історії розвитку вітчизняної освіти та ролі греко-католицької церкви на Закарпатті. Наукову цінність становлять дисертаційні дослідження В. Фенича [118], В. Росула [99], Н. Надім'янової [86], І. Курляк [75], Н. Горбатюка [15], О. Фізеші [119]; праці М. Вегеша. Найбільш рельєфно ревізія марксистського бачення історичної минувшини нашого народу з позицій україноцентризму та загальнолюдських і національних цінностей простежується в працях В. Туряниці «Духнович духу додає» [112], та «О. В. Духнович – педагог-новатор»; заслуговує на увагу книга П. Федаки «Сходинки у безсмертя» [117]; Велику допомогу в процесі теоретичного осягнення доробку О. Духновича та нових тенденцій у вітчизняній педагогіці та освіті Україні надало вивчення праць Н. Дічек, М. Євтуха, П. Кононенка, С. Любара, М. Стельмаховича, О. Степановича, Е. Ступарика, М. Фіцули, В. Ягупова та ін. вчених. Помітне місце у вітчизняному історіографічному сегменті займають праці О. Сухомлинської. Однією з перших концептуальних робіт, опублікованих у новітній період, є біографічний нарис вченої про О. Духновича [106].

Проведений нами аналіз праць сучасних дослідників засвідчує, що проблематика релігійно-морального та патріотичного виховання молоді у творчому доробку О. Духновича системно не вивчалися.

1.2. Основні етапи життєвого і творчого шляху та напрями просвітницької діяльності О. Духновича

Народився Олександр (Александр) Васильович 24 квітня 1803 року в с. Тополя (нині Гуменського округу Пряшівського самоврядного краю Словаччини) у сім'ї незаможного священика Василя Духновича. Тополя була дуже бідним селом, наприкінці XVIII ст. там проживало всього 430 душ.

Мати будителя Марія теж походила з попівської родини Герберіїв. Не дивно, що батьки виховували сина, за його ж спогадами, «в руському національному дусі». Згодом навчанням хлопця займався його дядько Дмитро Герберій, священик у Стакчині, а далі – дід Іван Герберій, парох у

Клокочові. Родинна наука полягала не тільки у засвоєнні «Букваря» (тоді церковнослов'янською мовою), а відтак «Часословця» і «Псалтиря», але й вихованні в «руському національному дусі», як запише він пізніше сам у автобіографії [80, с. 3].

У 1813 р. батько відвіз сина до Ужгорода, де той закінчив народну школу, а згодом, в якій навчання велося тільки угорською і латинською мовами. Лише катехізис від часів єпископа А. Бачинського викладався рідною мовою [80, с. 18-19]. Тут майбутній просвітник зазнав неабияких принижень. Пізніше О. Духнович суворо засудив «єзуїтські» методи виховання яничарів в тогочасних угорських школах, де «горе било бідному руському, его почесное імя било – «disno ogosz» («русин-свиня»), і «czudar ogosz» («цундравий русин») [80, с. 8].

Після двох класів початкової школи О. Духнович поступив в Ужгородську гімназію, яка давала відносно широку класичну освіту. Викладалась в ній латинська мова разом з літературою та історією давнього світу, риторика, поезія, початки грецької мови, але природознавчі предмети були обмежені [100, с. 19].

Коли 1816 р. помер від тифу його батько, дід розповів внуку Олександрю таємницю їхнього роду. Нібито родоначальник був князем Черкаським і служив Петрові І, але ставши «капітаном» стрілецького бунту проти царя, мусив тікати аж у Тополю, де назвався Духновичем і став дяком [127, с. 16-17]. У ХХ ст. дослідник І. Панькевич відшукав ряд документів, які спростовують цю легенду, і зробив висновок: «Предок Духновича прийшов у с. Вишній Мирошів із Волині приблизно в першій чверті ХVIII ст.» [92, с. 184]. По смерті батька в сім'ї лишилося шестеро дітей і Олександр, що був другим сином, хоч і мріяв «присвятити себе студіям землемірства», мусив послухатися матері й вивчати богослов'я. О. Духнович поїхав у Кошице на дворічний «філософський курс», тобто на навчання в останніх вищих класах гімназії (1821-1823 рр.). Пряшівський єпископ Г. Таркович надав йому стипендію 150 флоринів із умовою працювати потім у його консисторії [30, с. 24].

Привиті батьком любов до свого народу і волелюбність, його настанови сину пам'ятати на свій рід закарбувалися у свідомості О. Духновича. Свою національну свідомість і приналежність до великої гілки слов'янського народу – українців, на відміну від більшості інтелігенції краю, що зрадила рідний народ, він виражає так:

Я Русинь былъ, есмь, и буду,
Я родился Русиномъ,
Честный мой родъ не забуду,
Останусь его синомъ... [96, с. 69-70]

З батьківської хати виніс О. Духнович багато цінних духовних скарбів. Батьки змалку прищеплювали сину любов до книг, до знань, чесність, працьовитість, витримку, почуття правди і справедливості, щирю побожність.

Оглядаючи свій півстолітній життєвий шлях, О. Духнович згодом писав: «...прото любил, очень любил людей...» [47, с. 31]. Цю любов і пошану до людини взагалі, а до трудової людини зокрема, зародки майбутнього свого гуманізму виніс О. Духнович з-під батьківської стріхи, як і перші паростки національної свідомості. Він з любов'ю згадував пізніше свою няньку, яка вчила його рідної мови і пісень. Таким чином вже в дитинстві познайомився О. Духнович з етнічною культурою і побутом зрісся з звичаями та духовним надбанням свого народу, і цей зв'язок врятував його пізніше від ренегатства. Він був стимулом його національної стійкості і чесності, яка в умовах Закарпаття середини минулого століття була проявом високих моральних чеснот.

У шкільних свідоцтвах О. Духновича даного періоду, що зберігаються в рукописних фондах ДАЗО [18], зазначені такі предмети: закон Божий, фізика, природознавство, метафізика, філософія, математика, загальна історія, угорська мова і література, та предмет на вибір – грецька мова.

Про поривання молодого О. Духновича до знань під час його навчання в богословській семінарії в Ужгороді (1823-1827) свідчить і згаданий вже рукописний збірник конспектів «*Horreum lectorum concinnatum ab Alexandro Duchnovics*» (1825) [31]. В цій книжечці, крім іншого, звертають на себе увагу законспектовані історичні матеріали, поки що писані виключно латинською мовою, як доказ зростаючого зацікавлення О. Духновича історією слов'ян, і матеріали літературного характеру, літературні вправи, зразки літературної творчості інших авторів і його самого, які свідчать про глибокий інтерес автора до літератури і художньої творчості. Мабуть саме в духовній семінарії у О. Духновича виникло перше серйозне зацікавлення проблемами педагогіки. Два предмети – пастирську науку і педагогіку він вивчав слов'яно-руською мовою. В особовій справі О. Духновича – семінариста, яка велася латинською мовою, зазначено: «*callet linguas Ruthenicam et Hungaricam*» («володіє мовами – руською і угорською») [22]. Варто також зазначити, що в Ужгородській семінарії педагогія викладалась богословам від початку XIX ст. [12, с. 34] і, мабуть, педагогічна освіта, яку вони отримували, дорівнювала диплому вчителя. О. Духнович, як відомо, став згодом приватним вихователем, а за шкільними постановами і приватні вчителі та вихователі повинні були пройти курс педагогії і мати атестат [100, с. 17]. У той же час О. Духнович почав виконувати обов'язки катехета, про що свідчить запис з його шкільних документах [22].

Після завершення навчання у семінарії був посвячений у священики (1827 р.) і, як одного з найкращих учнів, його призначили на роботу архіваріусом

єпархіальної канцелярії у Пряшеві (тепер Словаччина). До роботи ставився надзвичайно сумлінно, проте не отримував належної платні і жив у злиднях і доведений майже до відчаю, наприкінці жовтня 1830 р. подався до Ужгорода. Місцевий єпископ, котрий знав молодого О. Духновича ще з семінарії, радо привітав скитальця й взяв до Мукачевської єпархії. Але пряшівський єпископ Г. Таркович не давав згоди на звільнення, і О. Духнович фактично залишився без шматка хліба. Врешті на запрошення віце-жупана Ужгородської жупи С. Петрова з посади домашнього вчителя (1830 р.) розпочалася педагогічна діяльність О. Духновича.

До благородної професії вчителя О. Духнович мав справжнє покликання. Це засвідчує зміст його листів латинською і угорською мовами (1832-1835 рр.) до А. Петрова, в яких вчитель дає варті уваги педагогічні напучення своєму вихованцеві [32, с. 267-290].

До своїх практичних учительських обов'язків Олександр Васильович ставився надзвичайно серйозно, ґрунтовно студював педагогічну теорію. У С. Петрова була багата бібліотека, якою у вільний час міг користуватися й О. Духнович. Тож він поринув у праці Я. Коменського, Й. Песталоцці, А. Дістервега. Саме тоді в нього зародилася ідея самому написати підручник з педагогіки для вчителів і батьків, що він і здійснив пізніше.

1833 р. О. Духнович під погрозою позбавлення священницького сану таки був відкликаний з Ужгорода до Пряшева і знову працював спочатку в єпархіальній канцелярії, а відтак як священнослужитель у найбільш занедбаних парафіях аж до 1838 р., знаходячи втіху в простій селянській праці на землі та творчості. Потім майже шість років (1838-1844) трудився в Ужгороді в канцелярії Мукачівської єпархії як нотаріус єпископа В. Поповича, їздив з ним до Львова, де познайомився з інтелектуальною елітою Галичини. Особисте знайомство з Я. Головацьким дало поштовх до подальшої плідної роботи в збиранні фольклорних скарбів.

У 1844 р. О. Духнович став каноніком Пряшівської єпархії і решту своїх днів працював як священник-канонік. На відміну від більшості земляків священнослужителів у церкві він правив службу Богу церковнослов'янською мовою і рідною материнською мовою. Цей період його життя насичений різнобічною творчою діяльністю на ниві служіння поневоленому народові. У Пряшеві він розгорнув велику культурно-освітню, педагогічну, літературну й видавничу роботу: цікавився станом та розвитком народної освіти, писав і видавав шкільні підручники, художні твори, випускав у світ літературні альманахи, народні календарі, збирав експонати для майбутнього народного музею, які пересилав до Львова.

Із середини ХІХ ст, за визначенням О. Сухомлинської, в Україні починається розвиток ідей, які можна назвати сучасною (модерною) педагогічною думкою [107, с. 54-56]. Вона базувалася на низці науково методологічних принципів, з-поміж яких стрижневим слід вважати принцип гуманістичної спрямованості мети. Серед найуживаніших «кодів» того часу – рідна мова, історія, література, фольклор, релігійно-етичні постулати. Ця вітчизняна педагогічна думка гуманістичного спрямування представлена О. Духновичем, М. Драгомановим, О. Конинським, М. Костомаровим, К. Ушинським, І. Франком, П. Юркевичем [78, с. 6].

Велика заслуга О. Духновича не тільки перед кращими, а й усією Україною в тім, що ще наприкінці 40-х років ХІХ ст. він видав перший український буквар народною материнською мовою – доти всі букварі в Україні друкувалися штучною, старо- чи церковнослов'янською мовою. Його буквар «Книжиця читальная для начинающих» понад півстоліття був національною книгою вчителів та школярів краю.

Після букваря уже в 1851 році він видав оригінальний підручник з історії й географії для початкових шкіл «Краткій землепись для молодыхъ Русиновъ» – практично до цього подібних підручників не було. А для підготовки вчительських кадрів, як і педагогізації батьків, підготував і видав новаторську книгу «Народная педагогія въ пользу училищ и учителей сельскихъ» (1857), яка у значній мірі випереджала тогочасну педагогічну думку і багато з думок і висновків якої співголосні сучасному рівню вітчизняної психолого-педагогічної науки.

Підручники та «Народная педагогія...» О. Духновича стали тими наріжними творіннями педагогічної думки, що закладали фундамент системи національної освіти в Україні. Опісля наступними подібними виданнями стали читанка М. Шашкевича (1850, посмертне видання), букварі П. Куліша (1857) і Т. Шевченка (1861).

Вихованню школярів у дусі християнської доброчесності слугували Духновичеві молитовник «Хлѣб души...» (1851), «Молитвенникъ для русскихъ дѣтей» (1854 р.), та «Литургический катахизис...» (1851, 1854).

Поділяючи ідеали європейського Просвітництва, О. Духнович перш за все спрямував свою творчу енергію на пропаганду освіти між масами «...просвѣщеніе разума есть единый способ к будущему щастью и долѣ...» [40, с. 270], писав О. Духнович і, маючи на увазі кращу долю народу, він організував сільські школи, агітував батьків, щоб записували дітей у школу і помагали зміцнити її, піклувався про потреби та освіту вчителів, про шкільні підручники, відвідував вже засновані школи, з великою радістю сповіщав у тогочасній пресі про їх перші успіхи. Він утримував зв'язки з кращими учителями, намагався

різними способами підбадьорити їх і заохотити до праці, допомогти їм в їх відповідальній роботі [58, с. 1]. Звертаючись до вчителів і батьків, будитель емоційно стверджує: «...просвѣщеніе есть нужное для жизни народа, то оузнати должно, ибо народъ безъ просвѣщенія не можетъ называтися народомъ; такой народъ мертвый есть, въ немъ жизни нѣтъ, и легко пропадаетъ якъ пчелы безъ матери. Постарайтесь о просвѣщеніи дѣтей вашихъ, ибо въ тѣхъ есть будущность народа, будущность жизни» [61, с. 89]. Від сільського вчителя педагог вимагав вірно і невтомно служити народові, не вимагаючи матеріальних благ за це служіння. Як засвідчують матеріали періодики в його комплексний план піднесення села входили недільні школи, сільська бібліотека, читацькі, театральні гуртки, якими він, добре розуміючи роль театру в духовному поступі народу, не переставав опікуватися до кінця своїх днів.

Крім того, О. Духнович ініціює думку про відкриття в Пряшеві спеціального педагогічного закладу для підготовки народних учителів, турбується про відкриття в Ужгороді друкарні з руським шрифтом. У 1849 р. О. Духнович запровадив руську мову в Пряшівській гімназії, а через два роки її викладали і в Кошицькій академії. Першочерговим завданням культурно-національної діяльності О. Духнович вважав видання книг для народу та юнацтва. Саме він поклав початок організованій видавничій справі на Закарпатті і для цього заснував у Пряшеві 1850 р. «Літературну спілку Пряшівську». Вона була сформована за зразком «Галицько-Руської Матиці», заснованої у Львові в липні 1848 р.

Упродовж трьох років свого існування це літературне і культурне товариство без будь-якої урядової матеріальної підтримки видало 12 книжок, що в тогочасних умовах було значним досягненням. З-поміж найбільших здобутків спілки слід назвати: перший літературний маніфест закарпатських українців – альманахи «Поздравленіе Русинов на годъ 1850» (Перемишль, 1849), та «Поздравленіе Русиновъ на годъ 1852» (Будин, 1851), шкільні посібники «Краткій землепись для молодыхъ Русиновъ» (Перемишль, 1851), який в середині ХІХ ст. широко використовувався в недільних школах, та «Сокращенная грамматика письменнаго рускаго языка» (Будин, 1853); п'єса-комедія «Добродѣтель превышаетъ богатство» (Перемишль, 1850) – «читалная книжиця» для народу. Своєю п'єсою О. Духнович прагнув прищепити краянам гордість за свій народ і свою батьківщину, бажав показати шлях, «... если едень другого спомагати будеме, то не за довгое время вырости можеме в народъ великий и свѣту полезный», навчаючи молодь «...народа твоего счастье воздвигнути...», і русини «...разцвѣнутъ, якъ богатая нива по благой росѣ» [46, с. 117].

Успіхи О. Духновича на культурно-просвітницькій ниві неабияк занепокоїли австрійський уряд і він у 1853 р. поклав край діяльності «Літературної спілки Пряшівської». О. Духнович з жалем повідомляв Я. Головацькому (29 листопада / 1 грудня 1853): «...наше Заведеніє не єсть одобренне правительствомъ, не можно его употреблять больше...» [38, с. 15-18]. О. Духнович поставлено під суворий поліцейський нагляд. Проте посилення політичних і поліцейських утисків з боку панівних кіл Австро-Угорської держави не примусили О. Духновича зректися своїх національно-культурних ідеалів. Останні роки життя просвітника позначені активною громадсько-політичною і культурно-освітньою діяльністю.

Велике значення для активізації громадсько-політичної боротьби закарпатських українців мала заснована О. Духновичем у 1862 р. «Спілка св. Йоанна Крестителя» – перша легальна закарпатоукраїнська організація («Літературна спілка Пряшівська» діяла напівлегально). Визначаючи завдання спілки О. Духнович виразно сформулював її мету: «...воспитаніє руского юношества, на счет будущого народного движенія и воскресенія» [43, с. 243]. «Спілка св. Йоанна» передусім мала маніфестувати, що «руський народ не тільки в церкві, але і на полі громадському живе», він через спілку мав «виявити іскру життя» і довести, «що він жити буде» [45, с. 2]. Серед здобутків спілки – організація гуртожитку для шкільної молоді з укладеною О. Духновичем виховною програмою, в якій відображено його гуманні ідеали християнського і патріотичного виховання. Певний час у гуртожитку обов'язки керівника і наставника виконував О. Духнович; він вчив юнаків, у що їм вірити і до чого прямувати. У наступні десятиліття після смерті духовного наставника зі стін гуртожитку виходили ті скромні народні вчителі, які несли освіту в народ і залишалися йому вірними всупереч всяким політичним утискам.

Помер О. Духнович після важкої хвороби 30 березня 1865 р. в Пряшеві, де його і поховано.

Незаперечним є внесок О. Духновича у розгортання літературного руху закарпатських українців у період їх національного відродження, у вивчення історії й етнографії краю, в організацію народного шкільництва, в розвиток передової педагогічної думки на західноукраїнських землях середини ХІХ ст., в організацію видавничої справи та національно-культурних товариств. Вся ця різноманітна за змістом і аспектами суспільна діяльність О. Духновича була підпорядкована завданням соціального і культурного піднесення широких мас. Він щиро бажав, з одного боку, «потопленному карпато-русскому» народу «подати способ», як вирости «в народ великий і світу полезний» [46, с. 117], а з другого боку, тому ж світу він прагнув заявити від імені свого народу і через

посередництво його культурних досягнень, що «і ми живем і жити хочем» [110, с. 215].

Високо оцінюючи обдарованість і талановитість свого народу, які, на його думку, «иный народ рѣдко покажет» О. Духнович боровся за створення таких умов, в яких «...залишений хлопак рускій покажет цѣнность свою великому міру» [41, с. 169-170]. У цьому він бачив (кінцеву мету) своєї невсипучої громадської діяльності та творчості, непохитно мріячи в можливість досягнення цієї мети. За масштабами своєї діяльності, талантом та за поглядами О. Духнович не був людиною світового імені. В ідеології О. Духновича є суперечності, чимало консервативного, проте, в конкретно історичних умовах Закарпаття середини минулого століття, на якому ще лежала тінь середньовіччя, діяльність цього самовідданого громадського діяча, вся спрямована в майбутність, становить, безперечно, значний крок вперед у розвиткові культури краю. У спадщині і поглядах О. Духновича не все витримало перевірку часом, проте ядро його діяльності, загальна тенденція її становить незаперечну об'єктивну вартість, яку сторічна відстань, що ділить нас від життя будителя, не затінила. Навпаки, в результаті все глибшого дослідження, в світлі суто наукових критеріїв, вона стає для нашого покоління все чіткішою і виразнішою [34, с. 16].

О. Духнович і Україна

На окремий і ширший розгляд та осмислення заслуговує проблема «О. Духнович і Україна», оскільки окремі «теоретики», прикриваючись ім'ям і творами О. Духновича, намагаються протиставити українців Закарпаття українцям Галичини, Буковини та Наддніпрянщини.

По-перше, зауважимо, що О. Духнович як письменник, педагог, філософ і громадський діяч є величиною не суто місцевою, закарпатською, а постаттю загальноукраїнською: проблематика його творів і наукових праць та їх адресати не обмежуються Закарпаттям, а виходять далеко за його межі, передусім у Галичину, Буковину, Поділля, Словаччину, Чехію і навіть далі.

По-друге, ні своїх земляків, ні себе О. Духнович не називав українцями, а вживав для їх позначення етнонім русин чи русін, доводив автохтонність закарпато-українців на території тодішньої Угорщини. Однак, акцентуючи на своїй належності до русинів, О. Духнович не протиставляв себе українцям, як це дехто прагне інтерпретувати. Аналіз тексту «Я Русинь биль, есмь и буду, Я родился Русиномъ...» [96, с. 59] на тлі біографії поета підказує, що йдеться про опозицію русин – угорець. Не слід забувати, що О. Духнович ріс і виховувався в угорському оточенні серед патріотично настроєних дворян, для яких діяв

принцип «Поза Угорщиною немає життя» [80, с. 21]. Треба враховувати, що перші твори він писав не «по-руськи», тобто не українською, а – латинською та угорською мовами. А згаданий вірш «Вручание» О. Духнович написав уже після закінчення Ужгородської богословської семінарії, де фактично вперше почав читати і писати «по-руськи», де усвідомив свою «руську» національну приналежність.

По-третє, і це головне. Про Україну, яку здебільшого називав Малоросією, він знав. Зрідка навіть терміни Україна, український («Задачею было б Украину пробудити...»)[42, с. 43] вживав.

У статтях та окремих працях він послідовно і чітко здекларував: русини Закарпаття – той самий народ, що і русини сусідніх Галичини та Буковини, їх історія та мова – ті самі [50; 55]. Услід за І. Базиловичем та М. Лучкаєм, з чиїми творами, безсумнівно, був знайомий (зберігалися у єпархіальній бібліотеці), його історична пам'ять сягала часів України-Руси, звідки краєни й взяли свою самоназву. Його етнічна самосвідомість та менталітет (сукупність психічних, інтелектуальних, ідеологічних, релігійних і т. ін. особливостей мислення і поведінки народу або індивіда [50, с. 71]) будувалися на народному мовленні, піснях, переказах і легендах краєн, на східній «руській вірі».

Як русин, О. Духнович ніколи не вважав себе представником якогось окремого слов'янського народу, а за два роки до смерті, подаючи статистичні дані про число слов'янських народів та їх кількість, він перераховує насамперед східних слов'ян: «Велико Россовъ» – 50 мільйонів, «Бѣлорусиновъ» (нині білорусів та «малорусиновъ» (нині українців) – разом 15 мільйонів, – далі скрупульозно називає всіх західних і південних слов'ян, закінчуючи «Лужичанъ» – 180 тис осіб [49, с. 401-402]. Ніяких інших русинів, крім «малорусинів» та «білорусинів» у О. Духновича нема, отже, зараховував себе і своїх кривних до малорусинів (українців). Більше того – Мараморош (сучасна Хустщина, Тячівщина, Рахівщина) він називає «Малоруським» комітатом [51, с. 592].

Як бачимо О. Духнович, вважав закарпатських русинів частиною великого українського народу, а руську мову – мовою українською, для нього слова «русин», «руський» були синонімами слів «українець» і «український». Відомий закарпатський журналіст та письменник ХХ ст. В. Гренджа-Донський, який зазнав впливу будителя, мав усі підстави назвати О. Духновича справжнім патріотом, «поетом-бунтівником», великим освітянином, який «читати навчав» та навіть «книги узявся писати для них» [111, с. 96].

По-четверте, перший потужний вплив на формування загальноукраїнської національної свідомості О. Духновича мала його поїздка до Львова в 1838 р. і знайомство з інтелектуальним світом Галичини. У Львові він зблизився з І. Головацьким, Д. Зубрицьким, Й. Левицьким, А. Могильницьким, ближче

познайомився з творчістю «Руської трійці», яка стояла в центрі західноукраїнського відродження першої половини XIX ст. Не буде перебільшенням сказати, що ідея єдності по обидва боки Карпат була найвидатнішим чинником національного формування і відродження Закарпаття, основоположником якого є О. Духнович.

У статті «Состоянье Русиновъ въ Угорщинѣ» [63] О. Духнович переконливо доводив історичну обумовленість єднання Закарпаття з іншими українськими територіями. Ідею генетичної і духовної близькості закарпатців та галичан будитель висловлює також 1850 року у вірші «Поздравленіє»:

Галичане приятели
Ближайши Сусѣды,
Близцѣ брата одной мысли,
Єдныа бесѣды [96, с. 37].

А в 60-ті роки у вірші «Гласъ Радости...» він ще раз вмотивовує цю єдність та висловлює впевненість, що вона є вічною:

«...Бо свои то за горами – не чужи:
Русь единая, мысль одна в всѣхъ в души...» [66, с. 15-16].

Важко знайти на Закарпатті, ще одного такого «галичанофіла», яким був О. Духнович. Тільки в єдиній родині, на думку А. Волошина, будитель русинів бачив запоруку нашого виживання, наше майбутнє [10, с. 5].

По-п'яте, зв'язки О. Духновича з Україною не були однобічними. Львів і Перемишль були не тільки тими осередками, з яких і через які О. Духнович добував інформацію про культурне та політичне життя східних слов'ян. Ці міста друкували й поширювали твори та наукові праці О. Духновича в Галичині та в інших регіонах України, що також сприяло усвідомленню та зміцненню етнічної спільності людей однієї нації по обидва боки Карпат.

По-шосте, є моменти, зокрема мовно-правописні, в яких О. Духнович не розділяє думок інших діячів української культури. Так, наприклад, він був незадоволений з того, що в галицькій белетристиці «руська мова», тобто язичіє, витісняється новою українською літературною мовою з її фонетичним правописом [42, с. 43]. О. Духнович перебував під впливом москвофілів, які прагнули довести, що орієнтація на живе українське мовлення в тому числі й на східноукраїнське, не прийнятна, бо вона спрямована проти Росії, котра мовляв має «визволити» і «захистити» всіх слов'ян. О. Духнович, отже, не зміг досягнути справжню великодержавницьку суть Росії і приписував росіянам по відношенню до українців месіанську роль, яку вони ніколи не відігравали і, як показав подальший перебіг українсько-російських взаємин, відігравати не могли.

Такі москвофільські позиції і погляди О. Духновича (особливо на схилі літ) не можна тлумачити поза історичним контекстом: українські землі, входячи

до складу різних держав, були розчленовані; не сприяла утвердженню національної питомості й деяка інфантильність місцевої інтелігенції, значна частина якої на той час залишалася все-таки «добрими мадярами» й мовою «простого народу» взагалі не користувалася.

Попри це у своїй мовній практиці О. Духнович звертався до живої народної мови, написав, особливо в останні роки життя, ряд поезій народною, українською мовою, які й увійшли у скарбницю загальноукраїнської літератури.

На наш погляд, основними чинниками, які сприяли становленню етнічного самоусвідомлення і педагогічного світогляду О. Духновича, були: родина (етнічне і соціальне середовище з якого він походив, національні переконання і глибоко релігійний світогляд батька; культурно-освітнє середовище (вплив освіти, здобутої в духовних навчальних закладах), спілкування з українськими демократично налаштованими громадськими діячами Галичини, вплив видатних педагогів-попередників (І. Вишенський, Я. Коменський, Й. Песталоцці, Ф. Прокопович, Ж. Руссо, Г. Сковорода та ін.).

1.3. Проблематика патріотичного виховання в творчому доробку О. Духновича

Історичний процес розвитку людства незаперечно доводить, що більших успіхів у своєму розвитку завжди досягали ті народи, у яких виховання було кращим. Жодний державний устрій не дає людині ні доброти, ні любові, ні шляхетності. Ці якості з величезними труднощами і лише частково прищеплюються вихованням.

Виховання у житті людей – первинне і головне, усе інше – його наслідки. «Там де виховання відкладають до «кращих часів» і починають вирішувати інші, нагальніші і важливіші, як здається, проблеми, ці кращі часи не настають ніколи, – слушно зауважує вчений І. Підласий. – Виховання – це саме життя, а життя «на потім» відкласти не можна» [94, с. 6]. Не буде перебільшенням стверджувати, що наш стародавній народ вижив, зміцнів і зберіг свою автохтонність завдяки вихованню, завдяки тому, що вистражданий попередніми поколіннями досвід наслідувався, використовувався і примножувався прийдешніми.

Сучасна українська педагогіка, що переживає важкий, однак досить перспективний період переоцінки цінностей визначає залежно від змісту, п'ять складових українського виховання:

- моральне, що впливає з потреб вселюдського життя;
- національне, що впливає з потреб національного життя;
- громадське, що впливає з потреб демократичного суспільства;
- сімейне, що впливає з потреб створення міцної родини;

- особистісне, що впливає з потреб окремої людини [73].

Аналіз творчої спадщини О. Духновича, який відображає історичні, географічні і соціокультурні особливості Закарпаття та психологічну своєрідність українського народу, доводить, що названі аспекти органічно поєднуються в сформованій на ґрунті високої духовності української культури та народної педагогіки, його дидактико-педагогічній концепції. Вагоме місце в цій концепції посідає також проблематика християнського виховання молоді.

Як ми зазначили в межах підрозділу 1.2, невтомна наукова та громадська праця О. Духновича припала на складні часи, коли перед українським народом постала духовно-історична дилема: остаточна асиміляція й зникнення чи напруження сил для збереження власного природного єства й удосконалення його своєю творчістю. Від початку 40-х років ХІХ ст., як твердить Л. Герасим, угорський націоналізм не виносив жодних слов'янських намагань, які б порушували гегемонію угорської мови в Угорщині [126, с. 19]. З огляду на історичні та геополітичні виклики стає зрозумілим, чому проблематика національного (патріотичного) виховання в теоретичному доробку будителя займає одне з провідних місць. Вона й досі не втратила своєї педагогічної цінності й значущості. Адже для України, що прагне зайняти гідне місце в колі вільних народів Європи і на Сході відбиває збройний напад з боку Російської Федерації, питання патріотичного виховання є вкрай актуальними. Тим більше, що у ставленні до свого рідного у нас і зараз спостерігається якась дивовижна, протиприродна байдужість, якесь уперте бажання навіть ближче познайомитись з ним і зараз. Ця своєрідна риса помітна на жаль, і в нашому шкільництві.

О. Духнович вважав, що почуття національного є вродженим і властиве кожній людині. Найкраще у світі є те, що своє, що рідне, а тому в основі виховання повинен бути дух рідного народу. Любов до народу, до своєї національності, яку за його словами, не можна затаїти, як не можна затаїти свою кров, треба виховувати змалку у природному для учня етнічному середовищі з урахуванням національного менталітету. Він закликав кожного інтелігента, кожного співвітчизника: «Люби род твой, не прото что он славный, но для того что он твой» [33, с. 86], «Отечеству своему вѣрный буди, Отечество бо есть тебѣ Колибель... Кто Отечества свое не почитает той сирота есть, без Отца, без Матери – но и без всего» [33, с. 87]. Закликав учителів і батьків виховувати у дітей і молоді любов до рідної Вітчизни і свого народу. «Оучителю, – писав О. Духнович, – такожде на совѣсти да будетъ, чтобы въ дѣтяхъ народолюбіе возбудиль и въ сердца ихъ заскѣпиль любовь къ своей народности; ибо человекъ безъ народности подобенъ есть скитающемуся волку которому всякій лѣсъ отечествомъ есть...» [61, с. 59]. А малим дітям – «соколятам» давав батьківське

напучення: жити треба для своєї вітчизни, остерігатися чужини, бо «чуже в нас не устроїться» [57, с. 20].

Кожен предмет, що вивчається у школі, повинен, наголошує О. Духнович, нести заряд патріотичного виховання. Особову роль педагог відводить фольклору взагалі і народній пісні зокрема, бо вона «збуджує дух народолобія». О. Духнович, у розробленому ним навчальному плані для початкових класів, вимагає впровадити народний спів як окрему навчальну дисципліну, що розвиває в учнів як естетичні смаки так і почуття патріотизму.

Наведені думки О. Духновича – патріота співголосні висновкам сучасних вчених, що людина може виявити загальнолюдське, тільки маючи духовно-національну сутність [123, с. 190]. Саме загальнолюдські і національні риси в їх органічній єдності визначають сучасний рівень гуманізації як особистості, так і школи і суспільства в цілому. Дослідники одностайні в думці, що досвід виховання має незаперечні національні особливості (традиції, погляди, звичаї, світогляд тощо), бо кожен народ творить свою систему виховання, яка відповідає характерним рисам його народності. Загальної, поза національної системи виховання не існує ні в теорії, ні на практиці.

Для глибшого розуміння виховної концепції О. Духновича не зайвим буде, на наш погляд, зазначити що у добу будівництва СРСР, як закритого, денационалізованого суспільства, виховання ґрунтувалося на принципах псевдоколективізму і псевдоінтернаціоналізму, а любов до України та рідного краю з високих партійних трибун оголошувалася найтяжчим злочином проти «соціалістичної Вітчизни» та замахом на «віковічну дружбу народів-братів» [98, с. 17, 23, 25, 28, 60-64]. Наслідком цього стало нехтуванням глибинним, вітчизняним досвідом; продуктами такої педагогіки ставали індивіди, значною мірою позбавлені морально-етичних уявлень та ідеалів, поваги до батьківської спадщини та історичних святинь. Традиції українського виховання свідомо замовчувались, оскільки були пов'язані з нашою пракультурою та давньою славною історією. Головною метою офіційної політики Москви та виховання було перетворення українського народу в народ-безбатьченко, народ без історії, мови і традиції, щоб легше було його асимілювати: – злити з народом російським в єдину «радянську націю» з російською мовою та культурою. І все це розходилося з духом української, у першу чергу, народної педагогіки, здобутки якої знайшли своє відображення в працях видатних вчених-педагогів. О. Духнович не соромився свого народу, не відрікався від нього, пишався ним, заступався перед недругами за нього. З гордістю він пише: «..Русин много других народов дарованием розума перевышае, и его розглашенное невѣдомство есть токмо врагов поношеніе» [44, с. 59].

За життя О. Духновича офіційні австро-угорські власті намагалися нівелювати етнічну стійкість і згуртованість українців-русинів. Були й такі, що соромилися свого національного походження, своєї рідної мови. У багатьох художніх, публіцистичних і наукових творах педагог суворо засуджував зрадництво, запроданство, космополітизм, ренегатство, висміював схиляння, низькопоклонство перед іноземщиною, байдужість до життя свого народу, зневагу до рідної мови і культури як нібито меншовартісних.

«Кто свое не терпит,

А за чужим прагнет,

Тот свое погубить,

Чужого не найдет», – писав О. Духнович [33, с. 217].

Схожі думки О. Духнович висловлює і в знаменитій «Басні противо стыдящихся своей народности» (1857) [33, с. 194-196].

Своєрідними вершинами поетичної майстерності О. Духновича є громадсько-патріотична лірика: програмний вірш «Вручаніє», який став народним гімном русинів-українців Закарпаття та східної Словаччини, «Любов милой, и Отечества», «Поздравленіє Русиновъ на Новый годъ 1852», «Гласъ Радости...», «Послѣдная моя пѣснь», «Сирота в заточеніи», в якій виявився весь незвичайний талант поета і в яких він висловив своє громадянське і патріотичне та поетичне кредо. Крім того у двох одах, адресованих своєму вірному другові-угорцю Й. Ланці, він також висловлює патріотичні почуття, прагнення «свої кращі людські якості і здібності... зробити бісером своєї вітчизни і піднести цей скарб, ці багатства, як світлу приємну жертву на великий алтар свого малого (русинсько-українського – авт.) народу. І далі: «Справжньому патріотові сплете вінки з діаманта і золота цей малий народ» [34, с. 44]. О. Духнович висловлював віру в сили народу, в його безсмертя: «Бо поки у нашій вітчизні залишиться хоч одне руське ім'я, поки під шпилястими Карпатами живе це вітчизняне плем'я, її палаючим вогнем свого єства себе відстоювати буде» [34, с. 44].

Варто зазначити, що у виданих в 20-х роках ХХ ст. навчальних книгах типу хрестоматій, твори О. Духновича органічно вписуються в контекст національно-патріотичної проблематики широкого загальноукраїнського діапазону. До прикладу, у читанці для народних шкіл краю «Зоря» (Прага, 1927) у нарисі про О. Духновича підкреслюється зв'язок праці видатного закарпатця з національним відродженням всього українського народу: «Тим часом русини в Галичині і на Україні вже були збудилися і кликали всіх до помочі своему народові. Голос розбудженого життя доходив і на Підкарпатську Русь» [120, с. 58]. Тут же зазначається що вірш «Я русин...» спрямований «проти таких русинів, котрі називали себе «мадярами», що твори О. Духновича «промовляють до серця народа і дають силу до праці над піднесенням русинів». Своєрідним

продовженням цих слів є подальші відомості про Т. Шевченка та невеличкий уривок із послання «І мертвим, і живим...» під назвою «Учіться!», що завершується словами: «...хто матір забуває, того Бог карає» [109, с. 353].

Найбільш важливою національною ознакою кожного народу і ключовим чинником патріотичного виховання О. Духнович, як і інші українські педагоги й освітні діячі другої пол. ХІХ – поч. ХХ ст., визнавав рідну мову, вивчення широкої сукупності відомостей (історичних, географічних, природознавчих, суспільствознавчих, етнологічних) про рідну землю. Всесвітня історія свідчить, що втрата народом своєї мови означає його денационалізацію. В книзі «Краткій землепись для молодыхъ Русиновъ» (1851) О. Духнович підкреслює, що кожний народ залишається народом, доки зберігається його мова, звичаї, культура, традиції, релігія, любов до батьківщини [35, с. 317]. Подібні думки про значення материнської мови в духовному житті народу, освіті та педагогіці висловлював також І. Огієнко. Рідну мову він визначає як душу народу та як його живе серце «... гине чи занепадає мова – гине і занепадає народ» [88, с. 219].

Протягом усього життя О. Духновича мучила дилема, якою мовою йому писати – живою чи книжною церковнослов'янською. Адже церковнослов'янську він вважав матір'ю слов'янської писемності [39, с. 246-247]. Врешті-решт педагог зробив вибір на користь материнської мови, про що зокрема свідчить поява в Будині 1847 р. його «Книжиці читальної для починающихъ».

О. Духнович виступив проти білінгвізму (вживання двох мов) у ранньому віці і вимагав, щоб навчання дітей у початковій школі здійснювалось рідною мовою відповідно до історичних і національних традицій народу. Просвітник любив і шанував «руську» мову, бо знав, що рідна мова – це перша й найважливіша ознака народу, це видима прикмета окремішності від інших народів. І тільки рідна мова дає народові спроможність виявляти себе завжди і всюди, виявляти і розвивати свою культуру, підносити себе духовно й бути справжніми і щирими дітьми Батьківщини. Тільки на основі материнської мови у вихованців найбільш ефективно формується національна психологія, характер, світогляд, свідомість, самосвідомість та інші компоненти духовності народу. Отже, О. Духнович українську (русинську) мову розглядав не лише як етнодиференціюючу, але й як етноформуючу ознаку, а такий підхід узгоджується з висновками та спостереженнями вчених ХХ ст., – педагогів, психологів, мовознавців, етнологів.

У рукописній збірці прози і поезії «Забавки» (1848) О. Духнович висловив свої мовні погляди, наголошуючи на бажанні писати свої прозові твори мовою «карпатороссов..., словами, на Крайні употребляєшими» [48, с. 3-4], тобто народною мовою.

Свої погляди на літературну мову закарпатських русинів-українців О. Духнович конкретизує в статті «О словесном Русинов совоокупленіи» (1850): «я стараюся о мовѣ карпато-или бескидорусской, народами в Галичинѣ и Угорщинѣ употребляемой; – и мова, она менѣ видится быти начальнo-природною, она еще в своей невинности, и первой простотѣ под горами сохранена, славенско-русского языка чистоту задержует, она ближайша есть к старой славенской матери...» [55, с. 115].

У наступних статтях просвітник уточнює своє розуміння «карпато-ілі бескидо-руської мови», радить очищати її від слів чужих (полонізмів, мадяризмів, германізмів), вузьких провінціалізмів (слів, що зустрічаються тільки у кількох селах однієї місцевості). Цієї виразної вмотивованої позиції у мовному питанні – писати для народу народною письменною бесідою (мовою), вживаною русинами-українськими в Галичині, Закарпаття та Східній Словаччині – О. Духнович дотримується навіть пізніше, коли частина тогочасних авторів радили повернутися до уживання церковнослов'янської мови.

О. Духнович послідовно дотримувався думки, за якою закарпатці і він у тому числі є частиною того ж народу, що й галичани та буковинці. Цю думку він пропагував, покликаючись на спільність походження всіх австрійських русинів, спільність їх матеріальної культури, звичаїв, обрядів, письма, релігії, самоназви. Тому більшість художніх творів і наукових праць О. Духнович писав українською мовою, опертою на живі місцеві говірки, однак не завжди прагнув відрізнити живомовне українське від книжного церковнослов'янського та від російського, що суттєво знижує притягальну силу його творів.

Етномовну природу творів О. Духновича, їх діалектну базу, чужі нашарування в них об'єктивно визначили вже мовознавці П. Бунганич, Й. Дзендзелівський, П. Чучка, Г. Шелюто, М. Штець та інші. Усі вони дійшли висновку, за яким і вимова, і морфологія, і лексика, і синтаксис Духновичевих творів є однозначно українськими. Зокрема, у його творах часто-густо зустрічаються загальноукраїнські лексичні елементи типу батько, бачити, волоцюга, дідько, листопад, мова, прапор, хата, цвітень та ін., яких на Закарпатті тоді ще не було. Отже, маємо підстави стверджувати, що О. Духнович творив літературну мову не для закарпатців, а для всіх австрійських русинів. Про українців позаавстрійських та про їхню мову, зокрема про літературномовний процес на Наддніпрянській Україні, у О. Духновича не було потрібної інформації, через роз'єднаність українських земель та цілеспрямовану культурно-інформаційну експансію Росії в Західній Україні. І те, що він писав рідною, а не церковнослов'янською було кроком уперед на шляху боротьби за демократизацію мови, освіти, проти денаціоналізації українського населення, стало значним вкладом у розвиток української культури та освіти.

Наведені дані свідчать про те, що О. Духнович не прагнув до створення ні окремого т. зв. русинського народу, ні окремої руської мови. Під давньою етнічною назвою русин він розумів як русинів Закарпаття і Пряшівщини, так і русинів Західної та Наддніпрянської України. О. Духнович не був ні творцем, ні зачинателем окремої т. зв. русинської літературної мови.

А. Волошин так характеризує діяльність свого попередника «...Духнович засіяв нам зв'язкою своєї письменної праці, тоді, коли починався час быстрого и опаснішого упадка нашої народної жизни, коли стали пропадати всі скарби руського самосознання» [10, с. 29]. Саме в такий період О. Духнович постав на повен зріст будителем українського населення від глибокого сну. А. Волошин зумів розкрити сутність патріотизму О. Духновича, наголошуючи, що автор художнього твору «Добродѣтель превышаетъ богатство», «з глибини душі любив свій народ» і бажав йому «віку кращого» [10, с. 20]. У зв'язку з цим його віра в єдність усіх русинів по обидва боки Карпат, «...Бо свои то за горами – не чужи: Русь єдина...» [66, с. 15-16], а звідси – «судьба будучи наша тісно зв'язана, что ми без культурної єдності з найближчими нам галицькими Русинами – пропадеме» [66, с. 22].

Постать О. Духновича належить не російській, а українській культурі. Зневажливе ставлення просвітника до рідної мови, про яке говорять деякі дослідники (Ф. Аристов, Н. Бескид, Є. Недзельський та ін), не відповідає дійсності. У його творах переважає загальноукраїнська мовна база, нормативна і в сучасній українській літературній мові. Одним із перших О. Духнович своїми народномовними букварями та іншими працями педагогічного спрямування почав закладати фундамент національної освіти в Україні, що відіграла важливу роль як заслін національної асиміляції. Окрім того, мовознавчий та літературознавчий аналіз доробку О. Духновича засвідчує, що російською літературною мовою він ніколи не володів, опанував її лише поверхово. У 50-х роках не написав жодної статті на підтримку російської літературної мови. Ми солідарні з тезою словацького дослідника Ю. Бачі, що «всі зрусифіковані поезії Духновича, які друкувалися, зокрема після його смерті, – або не його твори, або підправлені видавцями» [3, с. 12].

Водночас зауважимо, що концепція України як етнотериторії, що мала стати державною територією в етнічних межах українства через відокремлення від Росії та Австро-Угорщини, концепція українського етносу як окремої нації, яка мала право на самостійне державно-політичне життя, були малорозумні тогочасній українській закарпатській інтелігенції.

Умови для будительської генерації були важкі, бо через тривалу відчуженість краю під чужинецьким гнітом до Закарпаття дуже ослабленими доходили імпульси українського національного пробудження, національна

самоідентифікація тут обмежувалася тісними рамками локального патріотизму, протиставленням агресивній мадяризації.

Важливого значення О. Духнович надав історії як «вчительці життя», що забезпечує духовну єдність поколінь, праоснові формування патріота з високим рівнем національної свідомості і гордості, з почуттям любові до рідної землі і свого народу. Вся його творчість пройнята історизмом. Читаючи його поезію, прозу, педагогічні праці, знайомлячись з епістолярною спадщиною, переконуємось, що хоч О. Духнович не був дипломованим істориком, але чудово знав історію свого краю, добре розбирався у складних питаннях історії сусідніх народів.

Історична пам'ять вченого сягала часів України-Русі. Для О. Духновича характерний контекстуальний підхід до історії Закарпаття – розгляд, її на тлі історії усієї України-Русі. Це проявилось у таких працях як «О Народахъ Крайнянскихъ...», «Состоянье Русиновъ въ Угорщинѣ», «Краткая история Угорскихъ Русиновъ», «Истинная история Карпато Россовъ или Угорскихъ Русиновъ Издавна народолубцемъ Александромъ Духновичемъ» тощо. Згідно з його поглядами Карпатський регіон не периферія, а центр Європи. Він є прихильником карпатської прабатьківщини слов'янства, тому всі племена й народи слов'янські історично вважає карпаторосами.

Важливим з наукового та політичного поглядів є твердження О. Духновича про те, що карпатоукраїнське населення є корінним (автохтонним) і належить до східнослов'янських племен. В Угорщині воно відоме під різними етнічними назвами, із яких найбільш поширеними є «руські», «русини», «рутени». Автор у цілому негативно оцінює прихід угорських племен у Панонію наприкінці IX ст, бо вони «...Русиновъ свободныхъ рабовъ здѣлати не стыдалися» [63, с. 181-184] і намагались викоринити місцеву народність. Ідею первісного заселення слов'янами Паннонії він стверджує і в навчальному посібнику «Краткій землепись для молодыхъ Русиновъ». На час приходу угорців «по горахъ Бескидскихъ теперішні Русини уже тут жили» [52, с. 14]. Мовою фактів спростовує твердження австрійських та угорських авторів, які доводили, що в русинів немає ні історії, ні права, ні жодної підстави на самостійне життя, на розвиток власної культури [128, с. 320], обґрунтовує етнічну спільність русинів-українців по обидва боки Карпат.

Квінтесенція патріотичного виховання за О. Духновичем така: «...любить свой народ, почитать его и никогда не разлучаться, – словом быть всегда верным сыном – народу своему... сохранять веру и обряд предков своих; изучать...язык совершенно правильно, как устно, так письменно» [90, с. 23]. Ідея патріотичного виховання проходить через усю творчість (художню, публіцистичну, історичну та педагогічну) О. Духновича.

Ще в сер. XIX ст. О. Духнович, може не так образно і переконливо, як Г. Ващенко, сформулював ідеал морально-релігійного і патріотичного виховання молоді: «Первая обязанность человека есть ко Богу, другая же – къ своему народу» [61, с. 59-60]. І далі: «вірним будь, Вітчизна бо є твоя колиска, вона буде і домовиною твоєю. Хто вітчизну свою не поважає, той сирота, без батька, без матері, без усього» [33, с. 87].

Варта уваги думка А. Волошина який слушно зауважує: «..хоч Духнович не сягнув висот класиків світової літератури, хоч його не можна поставити в один ряд із Шевченком, Пушкіним, Петефі, але це не применшує значення діяча в історії Закарпаття. Навпаки, роль Духновича значно вагоміша для рідного краю навіть у порівнянні з видатнішими письменниками. Творча праця будителя припала на початок великого занепаду народного життя й слугувала орієнтиром для, подальших місцевих діячів. Вірші поета – це «инъекції в часах майже смертельної летаргії...» [10, с. 29].

Отже, в основу патріотичного виховання О. Духнович поклав думку про виховання людини на славу Бога і на користь Батьківщини. Завдяки йому поняття «патріотичне виховання» на теренах Закарпаття збагатилося такими етнічно спрямованими складовими, як любов до рідної землі, рідних традицій, рідного слова.

1.4. Проблематика релігійно-морального виховання молоді у творчому доробку О. Духновича

У межах підрозділу 1.2 у загальних рисах ми з'ясували, що світогляд будителя виріс із тисячолітньої, формованої християнством духовності українського народу і своєрідності його історичного буття.

Великого значення О. Духнович надавав духовному збагаченню особистості засобами релігійного вчення і виховання, ратував за поширення культури, гуманістичне і духовно-релігійне виховання дітей закарпатців їхньою рідною українською мовою. Визначення змісту та особливостей системи морально-релігійного виховання у трактуванні О. Духновича, як і інших культурно-освітніх діячів минулого, є складним завданням для сучасних світських педагогів, які звикли оперувати іншими категоріями, застосовувати інші дослідницькі підходи та дослідницький інструментарій. Осягнути релігійний феномен, що охоплює світ не лише «видимий», а й «невидимий», як стверджують богослови, можна лише за допомогою інтуїції. Католицькі теологи слушно окреслюють релігію в таких категоріях як «пережиття того, що святе», «надприродне», «трансцендентне», «sacrum», «Абсолют», «Бог». В основі християнства лежить віра в непідвладну «обмеженому людському розуму» іншу,

«вищу» дійсність, яку означають як святу, на відміну від світської дійсності. Стосунок до «чогось іншого» або «Когось іншого», трактований як *sacrum*, становить специфіку релігії [81, с. 99].

Слово «релігія» має два основні значення в перекладі з латинської мови. Перше значення – це благочестя, святиня, предмет культу; друге спирається на позначення зв'язку людини з Богом. У першому випадку зрозуміло: ми маємо справу з таким явищем, яке співвідноситься із чимось святим, надлюдським у нашому житті. Це вище або Абсолютне має узагальнену назву «Бог». Вище за Нього немає нічого. Таким чином, релігії без Бога не існує. Бог – це початок і зміст будь-якої релігії, релігійної системи. Бог (Абсолют) стоїть вище людських і природних сил, вище людського розуміння, Він надреальний і надприродний. Бог трансцендентний (лат. «той, хто виходить за межі чогось»), Він є «вічною тасмницею», тому людина не може очима побачити Бога. Проте Він, зі свого боку, може відкритися людині [121, с. 20-22, 30]. Німецький філософ І. Кант вважав, що існування Бога не можна логічно ні довести, ні спростувати [2, с. 90]. Отже, у християнстві, як і в інших світових релігіях, є якесь духовне ядро, важкодоступна глибина.

Природно, що християнська педагогіка – це особливий світ, в якому існує інша шкала цінностей, інше світорозуміння, інший зміст виховання, що не зводиться до простого переліку рис характеру, які потрібно виховати, і навчальних предметів, які потрібно засвоїти. У цьому контексті привертає до себе увагу думка видатного вченого М. Планка: «Коли релігія і наука сповідують віру в Бога, перша ставить Бога на початок, а друга – на кінець усіх думок» [6, с. 560].

Іларіон, перший митрополит Київської Русі і визначний богослов київського християнства (1051-1072), найкраще визначив основи віри українського народу, християнське підґрунтя української церкви і духовної освіти. Він фактично і є достовірним речником своєрідного українського християнства, філософія та ідеологія якого базувалася на таких обґрунтованих ним принципах: 1) розбудова життя на євангельських засадах, що зобов'язує віруючих до соціальної справедливості, милосердя, добродійності; 2) моральна відповідальність перед Богом і людьми; на цій засаді ґрунтувався патріотизм київського християнства; 3) рівність і рівноцінність усіх народів перед Богом; отже, для української ментальності неприродними й чужими були і є будь-які прояви шовінізму, расизму і загарбництва [91, с. 179].

Володимир Мономах поставив за мету християнське виховання дітей через систему виховання державного діяча. Він звертав увагу на виховання в дітей милосердя, ініціативності, самостійності, здатності долати всілякі труднощі через покаєння, сльози й милостиню. Водночас він не залишав поза

увагою необхідність формування якостей патріотизму, виховання воїнів-патріотів, готових свідомо йти на смерть в ім'я вищих цінностей, в ім'я Бога. Релігійність і патріотизм були основними джерелами традиційного виховання українських дітей від часів Київської Русі. Служіння Богові й Батьківщині – дві абсолютні цінності українського народу. Наші прадіди вбачали в релігії великий виховний потенціал. Релігійність була органічною складовою виховання, його невід'ємною рисою, оскільки практично все, що людина бачила чи робила, мало пояснення з точки зору її віри. Виховання в населення, що споконвіку проживало на території сучасної України, завжди було релігійним, за винятком незначного за часом радянського періоду [113, с. 6]. Вся історія розвитку виховання, освітньої справи в Україні вказує на те, що релігія, церква відігравали в ній вирішальну роль, і діяльність та педагогічні ідеї священика О. Духновича є тому підтвердженням.

Відомі діячі української освіти й культури Б. Грінченко, Г. Ващенко, І. Гізель, М. Грушевський, Г. Кониський, П. Могила, І. Огієнко, Ф. Прокопович, М. Смотрицький, І. Франко та інші доводили, що система народної освіти повинна бути національною за характером і науковою за змістом, а виховання має ґрунтуватися на морально-християнських ціннісних засадах.

В основі християнського виховання лежить виховання фундаментальних чеснот. У Біблії викладені вічні, перевірені практикою тисячоліть принципи добра: безкорисливої любові, всепрощаючої доброти, відвертої щиросердності, непідкупної чесноті, спокійної мудрості, примирення, допомоги, подвижництва. У Декалозі – десяти заповідях, що їх, за переказом, Бог передав людям через пророка Мойсея, – чотири визначають ставлення людей до Бога, а шість – стосуються відносин між людьми і за своїми узагальненнями є найдосконалішими формулюваннями людських вартостей. Ці заповіді вибиті на двох окремих скрижальях: шануй батька і матір своїх; не убий; не чини блуд; не кради; не давай фальшивих свідчень; не бажай добра свого ближнього. Християнство доповнило їх ученням про любов до ближнього. З великою силою воно викладене в Нагірній проповіді Ісуса Христа. «Чини з іншими людьми так, як би ти хотів, щоб вони чинили відносно тебе» (Матея 7: 12) [4, с. 10] – у цьому полягає головна, хоча й не вся сутність християнської любові як загальнолюдської вартості. Дослідження показує, що виховним ідеалом О. Духновича був християнський ідеал, накреслений у Святому Письмі і творах славетних мислителів; християнська мораль була покладена в основу його виховної системи.

Історична доля України тісно пов'язана з християнством. І. Огієнко пов'язав початки християнської церкви в Україні з благовістям апостола Андрія Первозванного в I ст. н. е. і підсумував: «Релігійність була споконвічною

ознакою українського народу» [88, с. 17-18, 155]. Природно, що педагогічні ідеї та філософські роздуми служителя церкви О. Духновича ґрунтувалися на морально-християнських цінностях та засадах християнства й мали на меті досягнення Євангельського ідеалу. Євангельський ідеал – це виховання щирого християнина, для якого провідною в його житті повинна бути ідея Царства Божого. Виразне визначення поняття Царства Божого знаходимо у праці Г. Ващенко «Виховний ідеал»: «Царство Боже є такий найдосконаліший, керований Божим Провидінням лад в окремій людині і суспільстві, в якому здійснюється Правда Божа і при якому людство перебуває в блаженному єднанні з Богом» [7, с. 66]. Ідея Царства Божого є абсолютною, найважливішою цінністю християнської аксіології. Через цю ідею людина прилучалася до вічного життя й до вічних цінностей, потрапляла у світ релігійно забарвленого буття, в якому повинна була керуватися християнськими вимогами до ставлення до ближнього – імперативом любові. «Бог є любов, і хто пробуває в любові, пробуває той в Бозі, і в нім Бог пробуває» (1, Ів. 4:16) [4, с. 274]. Цей принцип християнської онтології виступив водночас і провідним принципом побудови міжлюдських взаємин [74, с. 30].

Справжній християнин, отже, повинен виховувати в собі і в своїх дітях такі чесноти, які потрібні для реалізації Царства Божого. Найвищим взірцем є Христос. Наслідування Христа – це той шлях, яким має йти християнин. Наслідуючи Христа, кожен повинен виконувати своє призначення відповідно до своїх сил, здібностей та умов життя. Все життя християнин повинно проходити у спілкуванні з Христом через молитву, читання Святого Письма, відвідування служби Божої і через Святе Причастя. Саме на цьому у своїх проповідях і молитовниках наполягав священик О. Духнович.

Доречно, ще раз наголосити на тому факті, що О. Духнович виховувався в родині з давніми християнськими традиціями. Батько Василь, дід Димитрій, і прадід, прапрадід Олександра – всі вони були священиками, про що О. Духнович згадує у своїй автобіографії [30, с. 3].

Здобував богословські студії в Ужгороді і Кошицях. Закінчивши навчання у 1827 р., призначений епархіальним архіваріусом у Пряшеві. Впродовж 1834-1838 рр. служив парафіяльним священиком у селі Біловежі (нині на території Польщі). З 1844 р. і до кінця свого життя О. Духнович – канонік Пряшівської єпархії.

Він стверджував, що тільки той може називатися справжнім пастирем, хто невіддільний від свого народу, і взірцем цього був він сам. Письменник-просвітник був щирим, вірним сином своєї церкви і бажав, щоб і русини-українці залишалися побожними, тісно пов'язуючи їхнє майбутнє з християнською думкою.

Служіння Богу, душпастирська діяльність (проведення проповідей, обрядів і ритуалів) – а це була професія О. Духновича – греко-католика протягом усього життя – не заважали, а тільки сприяли плідній світській науковій, просвітницькій і добродійній роботі. Він поєднував у собі носія церковних і світських засад. О. Духнович не тільки проповідував народні чесноти й норми християнської моралі, а й неухильно дотримувався їх, подаючи взірцевий приклад поведінки для інших. Він прагнув краще виконати заповіт любові до ближнього, перебуваючи в пошуках не людської слави, а єднання з Богом. У ньому гармонійно поєднувалися слова і вчинки, проповідь і життя.

Не буде перебільшенням стверджувати, що Бог визначав остаточний смисл вчинків О. Духновича. Основним своїм життєвим кредо просвітник вважав поширення в народі науки Христової виховання в душі християнської моралі – любові до Бога й до ближнього, смиренства, правдивості, пошани до старших і батьків. Своєю тривалою плідною діяльністю, спрямованою на піднесення релігійно-морального рівня, освіченості й духовності рідного народу, він викликав любов і глибоку вдячність краян, які шанобливо величали його «батьком». Історичні джерела засвідчують, що О. Духнович став для земляків прикладом християнської людяності, кордоцентричної (зосередженої в серці) відданості істині, добру, справедливості та любові до ближнього. З особливою силою ці риси проявилися в останні роки життя просвітника. 1862 р. його було обрано головою комітету «Общества святого Іоанна Крестителя и Предтечи». Найпершим завданням Товариства було піклування про шкільну молодь, яка приходила до Пряшева навчатися в місцевій гімназії. Товариство забезпечувало малозабезпечених учнів помешканням, харчуванням, одягом, підручниками. Будучи головою і душею цього Товариства, О. Духнович склав для вихованців «Правила для воспитанников» [90, с. 20-27], в яких відбилися його погляди на виховання, докладно розроблені в «Народній педагогії...». Він виховував учнів у душі християнського благочестя, народних цінностей, національних традицій, звичаїв, рідної культури. Педагог учив юнаків і дівчат, як їм жити, у що вірити, до чого прямувати, пробуджував у вихованців віру і надію, заспокоював розум, через що допомагав їм перебороти почуття страху і тривоги, самотності й невпевненості у своїх силах.

Перед О. Духновичем ніколи не стояло питання: бути вихованню релігійним чи ні. Думка про необхідність релігійного виховання є центральною в різножанровій спадщині педагога і філософа. Всю навчально-виховну роботу в школі він наполегливо радив учителям підпорядковувати завданням виховання в дітей добродійності та богобоязності, вважаючи це обов'язком сумління вчителів. Зокрема, О. Духнович писав: «Просто на совѣсти оучителя паче всего лежитъ, дабы врученныи ему дѣти, даколи будущи Отцы, и сочлены отечества,

богобойность, честь, челоѡколюбіє, словомъ нравность въ молодыя сердца заскепили...» [61, с. 56]. Саме таких не тільки Бог любитиме, але вони «и отечеству полезными были» [61, с. 56]. Доброчесне виховання, уточнює педагог, це «нрав и премудрость», і це є «лучшій щит против злобы» [33, с. 79]. Гармонійно пов'язуючи завдання релігійного і патріотичного виховання, на сторінках «Народной педагогіи...» О. Духнович пише: «Бо наставленія конецъ состоитъ в томъ, чтобъ оученики были добронравныи, богобойныи, къ должностямъ своим охотныи, словомъ на славу Богу, и на пользу Отечеству служащи...» [61, с. 23]. Велике значення в арсеналі методів впливу на дітей з метою виховання доброчесності має в О. Духновича приклад і авторитет старших, насамперед авторитет батьків і вчителів. Зокрема, педагог пише: «...да будетъ Оучитель зеркаломъ своихъ оучениковъ...» [61, с. 24]. По-сучасному звучить адресована батькам у середині ХІХ ст. порада мислителя: «Дай сыну твоему здоровый разумъ, дай ему добрый нравъ, дай ему науку, способность, трудолюбіє, доброе сердце, любовь къ Богу и ближнему, заскепи в душу его страхъ Господень, дай ему добрую волю, и уже даль еси ему богатство...» [61, с. 4-5]. У цій настанові в концентрованій формі сформульовано концептуальні засади виховання та виокремлено основні його напрями: інтелектуальне, трудове, релігійне («дай ему... любовь къ Богу и ближнему, заскепи в душу его страхъ Господень»), моральне («дай ему... добрый нравъ..., доброе сердце») виховання.

У молитовнику «Хлѣб души...» [59] каноник Мукачівської греко-католицької єпархії О. Духнович висловлює вдячність і шану до Всевишнього, надію на Його допомогу. Коли Бог із людиною, їй нічого не страшно. Бог повинен бути в душі кожного, в домівці кожного. Тоді Він врятує, помилує, настановить, буде ласкавим і добрим, щедрим. Але Бог – суддя, Він викличе на суд усе праведне і неправедне, все виважить і кожному віддасть за його гріхи та добродіяння. Сам О. Духнович фізичної смерті не боявся, вірив у безсмертність своєї душі, оскільки вона належить Богові.

Вихованню любові до Бога і ближнього присвячено вірш «Десять заповѣди» [62, с. 98-99]. Його зміст суголосний основним заповідям Христа: «Люби Господа Бога твого всім твоїм серцем, усією твоєю душею і всією думою твоєю». Це найбільша та найважливіша заповідь. Важливою є також інша, подібна до неї заповідь: «Люби ближнього свого як себе самого» (Мт. 22:37-40) [4, с. 750]. На переконання О. Духновича, любити Бога означає служити Йому. Любити означає робити добро. Якщо служиш народу, тим самим служиш Богу.

У поетичній формі першу заповідь конкретизовано в поезії «Поздравленіє Русиновъ на новый годъ 1852» [62, с. 11-22]. Тверда віра в Бога робить душу християнина безстрашною і нездатною відступати перед небезпеками:

Всемогутній Бог, який «смертю смерть подолав», дає своїм послідовникам «кріпость духа».

Християнську виховну спрямованість має «Книжиця читалная для начинающихъ» (Будин, 1847 р.) – перший закарпатоукраїнський буквар, написаний народною мовою; видатне явище в українській педагогіці. За цим букварем діти навчалися в початкових школах краю у 50-60-і рр. XIX ст. і пізніше, на початку XX ст. Навіть угорський дослідник Ж. Бонкало, який досить упереджено ставився до творчості О. Духновича, визнає, що «Книжиця...» багатством і багатогранністю свого змісту випередила подібні галичанські видання [125, old. 47].

За своїм змістом буквар спрямований на доброчесне виховання юнаків і дівчат, на утвердження кращих рис характеру – простоти, скромності, ввічливості, честі, чесності, людської гідності, побожності. Його школярік прагне над усе «Богу послужити». Весь день учня повинен супроводжуватися молитвами, що не повинні бути на показ й багатослівними. У «Книжиці...» наголошується на тому, що дитина вчитися «кождому честь давати» – вчителям, батькам, людям старшого віку [60, с. 22, 32].

Вчений добре знав засади духовної і народної педагогіки, а вони, як відомо, характеризуються надзвичайними вимогами щодо дотримання мовного етикету. Привчаючи до культури поведінки, автор «Книжиці...» прищеплює дитині зокрема і правила мовного етикету, подає усталені вирази ввічливого спілкування. Наприклад: «Рано стану прекрещуся, Родителемъ поклонюся, Дай Боже вамъ день добрый, Щастливый и покойный» [60, с. 34]. Є у «Книжиці...» й вирази вітання, прощання, звертання до людей різного віку (день добрий, дякую ти, «мамко, здравы будьте вы, оужъ я иду до школы»); при цьому дитина цілує руку батька, мамку і бабку) [60, с. 37]. На вулиці, вітаючись, дитина говорить «слава Ісусу Христу», при цьому кланяючись старшому і знімаючи шапку. У «Книжиці...» наведені норми поведінки при вході й виході з дому, школи, церкви, поведінки під час ігор та інших занять. Засвоюючи викладені в букварі поради і приписи, дитина засвоювала не лише грамоту, але й культуру поведінки та спілкування.

Важливу роль у підготовці людини до життя О. Духнович відводив, як бачимо, її моральній вихованості. Головними методами й засобами релігійно-морального виховання дітей і молоді він, так само як його однодумець К. Ушинський, вважав переконання, заохочення і покарання, власний приклад учителя, батьків і старших, правильний режим навчання тощо.

У літературному доробку О. Духновича певне місце займають байки в яких простежуються характерні риси творчості і вдачі отця Олександра – внутрішня теплота, м'якість, щирість, доброзичливість до свого народу,

побожність. У байках Соловій» [60, с. 98-100], «Баснь» [85, с. 28], «Басня Эсопова» [23, с. 130-131], «Благодарность» [23, с. 326-328], тощо, так само як і в багатьох інших творах, О. Духнович через алегоричні образи осмислює такі морально-етичні та філософські категорії, як добро і зло, честь і безчестя, вірність і зрада, духовна досконалість людини й т. п. Морально-етичні проблеми розглядаються письменником з глибоко народних і релігійних позицій. Найвищими чеснотами людини О. Духнович вважає чисту совість, яка є голосом Божим у душі, «нетлінним достоянієм чловѣка», працелюбність, скромність, щирість, дружелюбність. Утвердженню цих рис у людині присвячена байка «Благодарность». Байки О. Духновича є цінним надбанням в його творчості. Вони відбили ті морально-етичні критерії, життєву філософію, загальнолюдські цінності, яким слідував у житті сам митець і які утверджував своєю творчістю.

До аморальних рис людини О. Духнович відносив ті, які порушують християнський моральний закон, є гріховними. Це неприязнь до людей інших національностей, дурість, лінивість, недбальство, зажерливість, користолюбство, пихатість, брехливість, легковажність і зрадливість жінок [37, с. 77-78].

У виданій 1850 р. драмі «Добродѣтель превышаетъ богатство» О. Духнович вивів такі алегоричні образи як Обман, Коварство, Лукавство, Заздрість, Сребролюбіє, Блуд, Егоїзм, Кровосмішеніє. Як ревний греко-католик, він особливо гостро картав людей, котрі заперечують існування Бога і живуть так, немовби Його не було, хоча неможливо довести неіснування Бога через відсутність доказів: «Кто на Бога грѣшитъ, лаеъ, Камень на небо метаеъ...» [60, с. 87].

Можемо визначити загальні риси педагогічного спрямування означених творів О. Духновича. «Начало премудрости – страх Божий» – лейтмотив усіх його педагогічних настанов. Головний обов'язок дітей – виконувати повинності щирого християнина: ходити до церкви й дотримуватися заповідей Божих у повсякденному житті; поважати й шанувати своїх батьків, учителів; вихована дитина повинна доброзичливо ставитися до своїх товаришів, не допускати виникнення сварок і бійок; вміти правильно поводити себе всюди: вдома, у церкві, на вулиці, в гостях, за обідом (під час трапези), у школі та під час ігор. Батькам і вчителям слід виховувати дітей передусім похвалою, позитивним впливом, гарним прикладом, а також позбавляти їх поганого товариства. Вчитель повинен бути людиною високих моральних засад, сприймати справу виховання надзвичайно відповідально, адже йому доведеться звітувати за це перед Богом. Добре вихована дитина буде надійною опорою батьків на старість.

Як бачимо, О. Духнович розумів процес морального виховання як складний процес утвердження в дитині добра. На цьому складному шляху греко-католицький педагог О. Духнович не покладався лише на власні обмежені сили,

а шукав опори в Богові, просив допомоги в Бога, якому відоме призначення кожної людини на Землі.

В роздумах О. Духновича, які спираються на догмати християнства, людина постає об'єктом Божественної любові з правом на індивідуальне самовираження в поєднанні з високою відповідальністю перед суспільством і батьківщиною. Метою релігійного виховання є розвиток духовності дитини, введення її у світ вищих абсолютів і смислів людського буття, виховання особистості – носія християнських рис: милосердя, щирості, співчуття, любові.

Аналіз художнього, публіцистичного і наукового доробку О. Духновича дає змогу визначити низку християнських чеснот, на які повинні орієнтуватися вчителі і наставники у формуванні виховного ідеалу. До них належать здатність співпереживати, симпатія, справедливість, віра, вірність, почуття товарищескості, здатність вибачати, ввічливість, великодушність, готовність допомагати, совість, чесність, щирість, оптимізм, доброта, любов, слухняність, терпимість, миролюбність, наполегливість, радісне родинне життя, готовність покладатися на Бога, здатність до покаяння, вміння не падати духом, шанобливе ставлення до старших, почуття відповідальності, почуття вдячності, безкорисливість, мудрість, поклоніння Богу. На наш погляд, окреслені в творах О. Духновича чесноти можна використовувати у шкільному вихованні для популяризації християнства й утвердження християнського способу життя. Більш докладне студювання різножанрової творчості О. Духновича дає змогу також збагнути принципи і духовні цілі, які лежать в основі його духовної педагогіки, серед яких ми можемо виокремити:[48, с. 5, 15-18; 60; 59; 53; 90; 96, с. 34-36]

1. Принцип любові. Любов – найголовніша засада виховання молоді. Цей принцип, без сумніву, спирається на зафіксовану в Новому Заповіті заповідь Любові, згідно з якою любов до Бога органічно поєднується з любов'ю до людини.

2. Христоцентричність, яка означає віру в Ісуса Христа як Спасителя людства і кожної людини, який своєю мученицькою смертю «смерть подолав і життя вічне нам дарував».

3. Виконання заповідей Христа і дотримання християнських релігійно-моральних приписів у повсякденному житті дитиною, юнаком, дівчиною, їхніми батьками.

4. Погляд на людину як на образ і подобу Божу.

5. Моральна відповідальність вихователя чи педагога перед Господом Богом за спрямування та межі виховного впливу .

6. Принцип ненасильства.

7. Принцип єдності педагогічних впливів з боку церкви, школи, родини.

8. Принцип особистісного підходу до виховання. Зокрема, він містить

вимоги не придушувати особистість дитини, не стояти на її особистому шляху до Бога.

9. Антропологічний принцип, що ґрунтується на вимозі поважати, відчувати людину, знати, що відбувається в її душі.

10. Сумлінне вивчення духовної і культурної спадщини рідного краю. Національне виховання не тільки пов'язує особистість із рідним краєм, рідною країною, але й дає можливість усвідомити наднаціональну єдність людства перед Богом.

Слід зазначити, що найпершими послідовниками О. Духновича в царині педагогіки стали освітяни Закарпаття 20-30-х рр. ХХ ст., оскільки зі зміною політичного устрою в краї (приєднання його 1919 р. до Чехословацької республіки) відбулися значні зміни у ставленні до освіти народу з боку влади. Провідні педагогічні ідеї О. Духновича, не впроваджені ним у практику тогочасної школи, дістали шанс на втілення в життя представниками прогресивного підкарпаторусинського вчительства, очолюваного А. Волошином. Саме в 20-і рр. ХХ ст. на теренах нинішнього Закарпаття почав розгортатися професійний учительський рух, почали створюватися педагогічні гуртки [65, с. 34].

На жаль, питання релігійно-філософського розуміння сутності людського буття, високого призначення людини, начертаного у Слові Божому – Біблії, в працях видатних учених-теологів, зокрема й О. Духновича, не дістають належного відображення в навчальній літературі. До проголошення незалежності України матеріали підручників із педагогіки спиралися на панівну в той час марксистсько-ленінську методологію, яка взагалі відкидала й засуджувала ці питання. Радянська педагогічна наука створила та протягом довгих років підтримувала міф про безумовне зло релігійного виховання, який міцно засів у свідомості багатьох педагогів. Очевидно, що настав час змінити такий стан справ, дати можливість самим учням і студентам визначати, що справді важливо і потрібно для їхнього життя, формування їхнього світогляду і власне особистості. До того ж, багато ідей, про які йдеться в цьому підрозділі, співзвучні сучасним психолого-педагогічним теоріям і поглядам вітчизняних і зарубіжних учених.

Підсумовуючи, зазначимо, що поряд із І. Вишенським, Г. Сковородою, Т. Шевченком та іншими О. Духнович був типовим виразником релігійного духу українства. Одним із перших у Західній Україні він розробив парадигму релігійно-морального виховання молоді, визначив його пріоритетність щодо інших напрямів виховання (розумового, трудового, фізичного тощо), підтвердив його тісний зв'язок із патріотичним вихованням. Доведено, що мислитель особливо наголошував на необхідності виховання християнських чеснот і

християнського способу життя, сповненого любові до Бога та ближнього. Християнство – це передусім життя в любові, і християнським виховання буде лише тоді, коли воно буде починатися з любові. Тому з досвіду християнського виховання сьогодні потрібно запозичувати насамперед дух всеперемагаючої любові, властивий духовним наставникам минулих століть.

Висловлені та обґрунтовані на рівні свого часу О. Духновичем ідеї гуманізму, міжетнічної толерантності, людиноцентризму, культурного відродження, християнських засад добра, духовності, альтруїзму, патріотизму та національної свідомості, іміджу знань та високої культури, сім'ї та моралі можуть бути творчо використані в сучасному навчально-виховному процесі, особливо в ракурсі ідей гуманістичної педагогіки.

1.5. Творча спадщина О. Духновича у контексті сучасної педагогіки

Проблеми, що на початку ХХІ ст. постали перед українською освітою та педагогічною наукою, багато в чому схожі з тими, які були актуальні для педагогіки ХІХ ст. Із середини ХІХ ст., за визначенням О. Сухомлинської, в Україні починається розвиток ідей, які можна назвати сучасною (модерною) педагогічною думкою [107, с. 54-56]. Вона базувалася на низці науково методологічних принципів, з-поміж яких стрижневим слід вважати принцип гуманістичної спрямованості мети. Серед найуживаніших «кодів» того часу були рідна мова, історія, література, фольклор, релігійно-етичні постулати. Ця вітчизняна педагогічна думка гуманістичного спрямування представлена О. Духновичем, М. Драгомановим, О. Кониським, М. Костомаровим, К. Ушинським, І. Франком, П. Юркевичем та ін. [79, с. 6].

Як ми вже зазначали, Олександр Духнович найвидатніший культурно-освітній діяч Закарпаття ХІХ ст., який очолив тоді когорту «будителів» русинів (сьогодні українців) краю. Історичне Закарпаття упродовж своєї величної і трагічної історії нового і новітнього часу мало трьох батьків свого народу – отців-душпастирів А. Бачинського (ХVІІІ ст.), О. Духновича (ХІХ ст.), А. Волошина (ХХ ст.). О. Духнович та його творча діяльність були ніби перехідним містком від історії нового часу до новітнього з їх різноманітними суспільними, громадсько-політичними, культурно-освітніми, державницькими процесами та рухами.

Сучасні дослідники життєвого і творчого шляху О. Духновича, слушно зазначають, що процес і тенденції суспільного життя видатного педагога-новатора в галузі розбудови національної освіти і школи багато в чому не тільки аналогічні з сьогоденням, але й однозначні за своєю метою, завданнями та педагогічними технологіями.

Отже, своєчасність дослідження творчості О. Духновича зумовлена, з одного боку, об'єктивною потребою ретельного вивчення його багатой педагогічної спадщини, яка досі глибоко і всебічно не проаналізована, а з другого – істотною потребою виокремлення та критичного осмислення його ідей, які не втратили своєї значущості на сучасному етапі українського державотворення і можуть творчо використовуватись в процесі виховання молоді на християнсько-гуманістичних засадах.

Для нас є важливо виокремити і проаналізувати найцінніші, співзвучні нашій дійсності думки, які можуть збагатити сучасну педагогічну науку, і сприять досягненню духовної єдності поколінь, з'ясувати, які ідеї просвітник особливо вдало аргументував, а які не мають належної доказовості та виявити, якою мірою ці ідеї та висновки відповідають сучасному рівню психолого-педагогічної науки.

О. Духнович з правильних методологічних позицій підійшов до визначення предмету педагогіки. У вступній частині до курсу шкільної педагогіки на запитання: «Що є педагогіка?» дав таку відповідь: «Педагогія єсть Наука, которая оучить, якъ должно єсть человекѣ наставляти, то єсть: якимъ способом можно силы человекескія тѣлесныя и душевныя, отъ природы данныя, отъ молодости, разуму пристойно и согласно сохранять и совершати» [61, с. 7].

Попри те, що в ХХ ст. педагогічна наука значно розширила дослідницьку проблематику і уточнила понятійно-категоріальний апарат, це визначення предмета загальної педагогіки як науки про виховання людини, співзвучне і більше того ідентичне тим дефініціям, які містяться в сучасній навчально-методичній літературі. Для прикладу М. Фіцула подає таку дефініцію: «Педагогіка – сукупність теоретичних і прикладних наук, що вивчають процеси виховання, навчання і розвитку особистості» [89, с. 239]. Виходячи, із засади, що людина відчуває на собі виховний вплив упродовж усього життя, В. Ягупов услід за О. Духновичем наводить обґрунтоване твердження, що «сучасна педагогіка – це наука про виховання людини» [124, с. 8].

Незаперечним є внесок О. Духновича в народну педагогіку – галузь педагогічних знань і досвіду народу, що проявляється в домінуючих поглядах на мету, завдання, засоби, методи і результати виховання й навчання [101]. Вперше цей термін увів О. Духнович. У 90-х рр. ХХ ст. у педагогічній науці з'явився термін «етнопедагогіка». Якщо поняття «народна педагогіка» включає в себе емпіричні педагогічні знання без належності до конкретної етнічної спільноти, то поняття «етнопедагогіка» пов'язане з конкретною етнічною належністю педагогічних традицій [89, с. 246].

У контексті даного дослідження ці загальні дефініції авторства М. Фіцули потребують уточнень, оскільки дидактико-педагогічна концепція О. Духновича

ґрунтується на глибокому знанні етнічної психології свого народу, народної мудрості та традиціях етнопедагогіки.

У своїй «Народной педагогії въ пользу училищ и учителей сельскихъ» (1857) та інших працях він у широкій мірі застосував народні принципи виховання дітей, досліджував способи поєднання народної педагогічної мудрості з педагогічною наукою і таким чином, є підстави вважати О. Духновича одним із засновників етнопедагогіки в Західній Україні. Принципи етнопедагогіки він застосовував у своїх шкільних підручниках, зокрема у «Книжиці читальної для починаючихъ» (1847) та «Краткому землеписі для молодыхъ Русиновъ» (1851).

На сучасному етапі етнопедагогіка перетворилася на окремий синтетичний науковий напрям, який розвивається в тісному зв'язку з історичними, краєзнавчими, етнографічними студіями. Одним із сучасних «батьків» етнопедагогіки, що розробив її науково-теоретичні засади, вважається М. Стельмахович [103]. У масиві наукової і дидактичної літератури, зокрема ґрунтовних навчальних посібників [76; 103; 115], представлено цікавий матеріал з досвіду і практики застосування надбань народознавчих і краєзнавчих знань у навчально-виховному процесі різних типів навчальних закладів другої половини ХІХ – 30-х років ХХ ст.

Розроблена О. Духновичем концепція навчання і виховання віддзеркалювала історичні, географічні, соціокультурні особливості краю та психологічні особливості закарпатської гілки українського народу. Аналізуючи праці просвітника, можна дійти висновку, що його погляди в галузі етнічної психології не були сформовані у струнку наукову систему, проте йому вдалось навести характерні риси, притаманні українській душі, при цьому виявляючи неабияку спостережливість і проникливість. Заслуговує на дослідницьку увагу той факт, що О. Духнович цінував такі риси характеру як почуття власної і національної гідності, честі, правдивості, щирості, любов до Бога і ближнього, милосердя, прощення та інші християнські чесноти. Гостро засуджує просвітник, зажерливість, бездушність, пихатість, честолюбство, нечесність, лукавство, пристосовництво, та інші негативні риси характеру, властиві здебільшого неробам, що живуть за рахунок чужої праці. Гідний уваги той факт, що поданий О. Духновичем ще в середині ХІХ ст. моральний кодекс українця Карпат – реєстр високих моральних якостей нашого народу та їх антиподів – в основному співпадає з «Кодексом вартостей», розробленим відомим сучасним педагогом О. Вишневським [8, с. 128]; як видно з табл. 1, відмінності між ними є несуттєвими.

Табл. 1. «Кодекс вартостей» за О. Вишневським [8, с.128].

Абсолютні вічні вартості та їхні антиподи

Добро	Зло
віра	зневіра, атеїзм
надія	безнадія
любов	ненависть
доброта	жорстокість
чесність	нечесність
справедливість	несправедливість
щирість	лукавство
гідність	самоприниження
милосердя	байдужість
прощення	злопам'ятність
досконалість	недолугість
краса	потворність
свобода	неволя
нетерпимість до зла	пристосовництво
великодушність	бездушність
обереганя життя	вбивство
мудрість	безглуздя
потворність	неволя
благородство	підлість

Своєю багатогранною творчістю автор «Народної педагогії...» утверджував високі ідеали, природа яких заснована на домінуючих лініях розуму, вимірах справедливості, її визначальних архетипах – свobodно жити й свobodно вірити. Як і його сучасники – І. Вагилевич, Я. Головацький, І. Гушалеви́ч, М. Шашкеви́ч, так і О. Духнович реально спричинився до активного й животворного поступу ідеї, що націлювала та зумовлювала всебічне культурне відродження українського народу на його етнічних землях, його мови, духовних змагань та історії загалом.

Одним із першочергових завдань сучасної психолого-педагогічної науки є обґрунтування сутності та загальних принципів педагогічного процесу. Наш мислитель ще в ХІХ ст. виступав за гуманізацію навчально-виховного процесу через відмову від авторитаризму в стосунках з дітьми, від засад авторитарної педагогії. Саме на цей гуманістичний аспект доробку просвітника слід особливо звернути увагу, оскільки на жаль, у сучасній виховній практиці продовжують існувати засоби, що спираються на психологічний тиск, примушення та приниження дитини. Не знайдено межі і міру між авторитетністю педагога і авторитаризмом, не вирішена адекватно сучасності проблема заохочення та покарання.

Аналіз праць зарубіжних і вітчизняних вчених щодо нових принципів до процесу навчання дає можливість виявити основні підходи, на яких вибудовується нова організація навчального процесу [1; 7; 9; 11; 76; 89; 95; 103; 104; 119; 124 та ін.]. До них слід віднести такі:

1) введення нових форм навчального процесу з метою активізації пізнавальної та дослідницької діяльності студентів;

2) розвиток індивідуалізованих форм навчання; диференціація навчання як основа реформування освітніх систем; розвиток інформаційної бази навчального процесу;

3) пошук шляхів реалізації індивідуально-контактної форми навчання.

Заслуговує уваги пошук побудови навчального процесу на основі відмови викладачів від авторитарності, критичного осмислення класичної як вітчизняної так і зарубіжної спадщини і сучасної наукової думки. Сьогодні всі розвинені країни світу усвідомили необхідність особистісно-орієнтованої освіти, в якій учень, студент дійсно є центральною фігурою навчального процесу. Дефініцію особистісно-орієнтованого навчання подає дослідниця І. Козубовська: «Особистісно-орієнтоване навчання – це навчання, що враховує індивідуальні задатки, здібності і можливості учня, яке використовує передові педагогічні та інформаційні технології не тільки для оволодіння кожним учнем певною сумою знань, вмінь, навичок, але, що значно важливіше – для розвитку особистості учня. Воно передбачає диференціацію та індивідуалізацію навчання, розвиваючий його характер [71, с. 67]. І. Козубовська особливо наголошує на ролі і значенні нових інноваційних технологій особистісно-орієнтованого навчання: «вони сприяють високому рівню активності студентів, їх ініціативності, усвідомленості суті й цілей професійної діяльності та системи дій, актуалізації особистісного досвіду й розвитку кожного студента; спонукають до пізнавальної мотивації навчання, звернення студента до інтуїції, фантазії, асоціації, вигадки як умов наукового передбачення; обумовлюють пошук таких форм організації навчання, які забезпечують різноманітність та динаміку міжособистісних стосунків, підсилення симпатії в стосунках суб'єктів соціально-педагогічної взаємодії, їх співробітництва, співтворчості; розширюють межі вибору й впровадження методів, прийомів і засобів навчання, підпорядкованих формуванню функціональної особистості фахівця [71, с. 67].

У сучасних роздумах про новації у сфері освіти, як бачимо, існує справедлива у своїй демократичній основі думка, за якою вчитель і учень, викладач і студент є рівноправними учасниками навчального процесу (суб'єкт – суб'єктна концепція). За своєю суттю освіта є не просто «зустріччю культур», джерелом інформації, а й контактом учасників освітнього діалогу, які різняться своїм професіоналізмом, життєвим досвідом тощо. Справжній учитель

(наставник, ментор) є сформованою особистістю; учень, школяр, студент, молода людина – «особистістю незавершеною», яка перебуває у стані становлення.

Грузинський вчений-новатор Ш. Амонашвілі з головних властивостей педагога називає «доброт і любов до дітей, які мають бути не тільки внутрішнім станом, але й головним мотивом, стимулом педагогічної діяльності [1, с. 101].

Ідеологія незалежної держави, ідеологія державотворення є сьогодні основою виховання як соціального явища. Варіативність наукових підходів до самого поняття виховання розширила горизонти пошуків дослідників. Сучасні українські науковці розглядають виховання з різних сторін: як аспект цілеспрямованого формування особистості (С. Гончаренко, І. Зязюн, М. Фіцула, М. Ярмаченко та ін.), як елемент управління розвитком (І. Бех, Т. Ільїна, О. Киричук та ін.), як складову культури (В. Бондар, Г. Васянович, М. Євтух, Л. Хомич та ін.), ідейно-державницьку спрямованість (Я. Дзюба, Я. Подоляк, О. Розумовський, В. Ягупов та ін.), виховання на традиціях українського народу (О. Вишневський, А. Вихрущ, Т. Завгородня, В. Кемінь, І. Підласий, Ю. Руденко, О. Сухомлинська, Ю. Тхоржевський та ін.). «Жоден державний устрій не дає людині ні любові, ні доброти, ні благородства, – слушно зауважує І. Підласий. Це з величезними труднощами і лише частково прищеплюється вихованням» [94, с. 10].

Ключовим чинником патріотичного виховання О. Духнович, як і інші українські педагоги й освітні діячі другої пол. XIX – поч. XX ст., визнавав рідну мову, вивчення широкої сукупності відомостей (історичних, географічних, природознавчих, суспільствознавчих) про рідну землю. Важливого значення надавав історії, фольклору та народній педагогіці як праосновам формування патріота. Завдяки О. Духновичу поняття «патріотичне виховання» збагатилося такими етнічно спрямованими складовими, як любов до рідної землі, рідних традицій, рідного слова, рідної природи.

О. Духнович вважав найкращим у світі те, що своє рідне, «бо кров не можна затаїти, а народь нашъ есть намъ ближшій, и родный» [61, с. 59]. Українську (русинську) мову він розглядав як етноформуючу ознаку, а такий підхід узгоджується з висновками та спостереженнями вчених XX ст. – педагогів, психологів, мовознавців, етнологів. Для прикладу визначний мовознавець О. Потебня вважав, що думка людини, висловлена рідною мовою, виявляється логічнішою, глибшою, ніж її висловлювання з допомогою словника і форм чужої мови. Чужа мова, насаджена в ранньому віці, гальмує розумовий розвиток дитини. Услід за О. Духновичем О. Потебня стверджував, що мислення дитини повинно формуватися на ґрунті рідної мови, і поки воно не дозріло, поки не сформувався остаточно мовною – розумовий апарат, двомовність є

шкідливою. Є докази того, що мова передається генетично з роду в рід, від дідів і прадідів онукам [77, с. 93-94], а тому вона є «могутнім репрезентантом народної педагогіки» [102, с. 35].

У контексті сучасних геополітичних реалій особливої уваги набуває заклик першого і останнього Президента Карпатської України, визначного педагога, продовжувача освітніх традицій будителів ХІХ ст. А. Волошина: «Борімося проти полонізмів, проти москалізмів або мадяризмів, але не борімося проти самої рідної мови, яка нічим не винна в тому, що не могла вільно розвиватися на своїй землі» [11, с. 5].

Сучасні українські вчені-педагоги, психологи, філософи значно поглибили, уточнили і розширили властиві просвітникам ХVІІІ – ХІХ ст. – О. Духновичу, Г. Сковороді, К. Ушинському уявлення про сутність, загальні принципи та основні напрями національного виховання.

Дослідники одностайні в думці, що досвід виховання має незаперечні національні особливості (традиції, погляди, звичаї, світогляд тощо), бо кожен народ творить свою систему виховання, яка відповідає характерним рисам його народності. Загальної, поза національної системи виховання не існує ні в теорії, ні на практиці. У процесі виховання, першою чергою, формується характер людини. А характер і є саме той ґрунт, вважав К. Ушинський, в якому корениться народність [116, с. 51]. О. Духнович на перший план виховання ставив формування у дітей почуття патріотизму, «любовь кь своей народности» [61, с. 59].

Так само В. Сухомлинський вважав, що національне виховання без патріотизму, без знання та запровадження у шкільництво «азбуки патріотичного виховання» [108, с. 134] – немислиме. Саме відданість рідній землі, любов до Батьківщини, рідного народу, його історії, мови, культури породжують національний менталітет, психіку і характер людини.

На думку сучасних вітчизняних та зарубіжних [70, с. 3-9] дослідників, з якими важко не погодитися, творцем повного курсу української національної педагогіки, яка відповідає духові рідного народу, є Г. Ващенко (1878-1967). Згідно з А. Погрібним, головна заслуга Г. Ващенка полягає «...у створенні національної педагогіки, яка відповідає ментальності, історичній місії, потребам державного будівництва українського народу» [95, с. 13]. Доповнивши виховну концепцію державницькими та ідеологічними вартостями, він переконливо формулює ідеал українського виховання «Служба Богові і Батьківщині» [7, с. 185].

За роки незалежності в Україні написано багато науково-теоретичних праць, присвячених оновленню підходів і здійснення патріотичного виховання. Узагальнено зміст поняття «патріотизм» розкривається в «Енциклопедії освіти»

(2008) як суспільно-моральний принцип діяльного ставлення до свого народу, що віддзеркалює національну гордість і любов до Вітчизни, громадянську відповідальність за її долю, а також емоційне підпорядкування особистістю свого життя спільним національним інтересам і виявляється в готовності служити Батьківщині й захищати її від ворогів (В. Ткаченко) [64, с. 390]. У сучасному тлумаченні патріотизм поєднує любов до своєї Вітчизни, свого народу, гордість за його минуле і сьогодення, готовність до захисту рідної землі й водночас стає усвідомленим «містком» для розуміння і прийняття іншого етносу чи народу [13, с. 16]. Привертає увагу таке визначення поняття «патріотичне виховання молоді»: «Це – організований, планомірний та цілеспрямований процес засвоєння особистістю національних цінностей і норм культури, спрямований на формування у неї національно-громадської самосвідомості, патріотичних переконань та поведінки, усвідомлення своїх вчинків і дій на благо народу й держави, готовності до захисту Батьківщини» [7, с. 107].

Слушною також є точка зору дослідника В. Гонського, згідно з якою патріотизм – це система якостей і компонентів, що включає патріотичні почуття – любов до рідного, гордість, захоплення, тривога, відповідальність за долю Вітчизни та ін.; національну гідність людини; потребу в задоволенні своїх національних інтересів, у національному самовиявленні, патріотичну свідомість на основі національної свідомості; національний такт і повагу до національної гідності людей інших націй, інтерес до пізнання їх культур; потребу у готовності до діяльності патріотичного змісту, захисту Вітчизни [14, с. 4-9].

В ієрархії громадянських цінностей, представлених О. Вишневським варто виокремити – готовність до власного захисту та інших людей, право на самовираження, самовідданість та самопожертва задля Батьківщини [8, с. 69].

Проблема фахових педагогічних кадрів була актуальною впродовж віків, і будитель карпато-українського народу не залишав її поза своєю дослідницькою увагою. У «Народній педагогії...», значення якої в історії вітчизняної педагогічної думки високо оцінила дослідниця О. Фізеші [119, с. 122-123]. О. Духнович окреслив ідеал учителя як просвітителя та «вождя народу». Педагог висуває такі високі і своєрідні вимоги до вчительської професії: «...Наставник повинет бути обдарованим особливими якостями, і між ними такими:

- той, хто бажає вчити, повинен мати справжнє покликання до цієї служби;
- повинен мати добрі й правильні знання і відомості з того предмета, який хоче викладати іншим;
- повинен мати чистий і непорочний норов і процвітати доброчесностями;

- повинен бути від природи лагідним, поважним, з повним характером муж;
- повинен учнів своїх любити і їхню любов також для себе заслужити;
- від природи треба йому володіти легким, зрозумілим способом викладання;
- повинен мати потрібні засоби для навчання і наставляння;
- повинен добрий порядок поважати...

Хто цих властивостей не має той «більше вреда человечеству сдѣлають нежели пользы» [61, с. 77].

Без сумніву, формуючи ідеал педагога, О. Духнович має рацію. Учитель має бути вчителем – все добре на своїм місці. Як засвідчує багатовікова історія української педагогіки і педагогічної думки, вчитель з добрим серцем, доброзичливим характером приваблює, викликає довіру та повагу до себе, є авторитетом та зразком поведінки для інших. Він стає для інших наочним мірилом моральної досконалості. З ним легко долаються життєві труднощі, вирішуються проблеми та залагоджуються конфлікти, досягається взаєморозуміння. Він здатен до надання безкорисливої допомоги і завжди з оптимізмом дивиться в майбутнє. «М'якість вчителя, – учив великий гуманіст Конфуцій (Кунцзи), не є ознакою його слабкості. Вона є свідченням сили духу» [68, с. 90].

Як бачимо, О. Духнович зробив значний внесок у розвиток педагогіки гуманізму. Проблема «гуманізації» («олюднення») та гуманітаризації (переорієнтація на людину) освіти, подолання бездуховності й формалізму в навчально-виховному процесі перед педагогічним світом постала нині особливо гостро. Про це свідчать визначені у концепції національного виховання [72, с. 18-26], основні напрями гуманізації та гуманітаризації освіти, які передбачають зокрема гуманне ставлення до особистості вихованця, глибоке вивчення національної історії, народних традицій і культури українського народу.

На жаль, вище визначені О. Духновичем критерії до особистості та етико-педагогічної позиції вчителя, як засвідчують численні повідомлення в ЗМІ, часто не враховує адміністрація навчальних закладів у своїй кадровій політиці. Тому у школах нерідко опиняються люди випадкові, безхарактерні, «без справжнього покликання до цієї служби», здатні «більше нашкодити, аніж принести користі» суспільству [61, с. 77].

Одним з найважливіших елементів педагогічної культури викладачів є, поза сумнівом, педагогічна майстерність, окремі аспекти якої були предметом уваги О. Духновича. У сучасній психолого-педагогічній думці існують різні підходи до визначення її сутності та рівнів. Найбільш вагомий внесок у дослідження означеної проблеми зробив академік І. Зязюн. Науковець, фундатор

теорії педагогічної майстерності, визначає сутність даного поняття як найвищий рівень педагогічної діяльності (якщо ми характеризуємо якість результату), вияв творчої активності особистості педагога (за умови, що ми характеризуємо психологічний механізм успішної діяльності). За твердженням автора, «педагогічна майстерність – це комплекс властивостей особистості, що забезпечує самоорганізацію високого рівня професійної діяльності на рефлексивній основі» [93, с. 30]. Визначальним у сучасному баченні характеристик педагогічної майстерності є гуманістична спрямованість, основою якої є ідеали, інтереси, цінності, орієнтації. Гуманістична спрямованість, на наш погляд, – це утвердження духовних цінностей, орієнтація на особистість іншої людини як неповторної грані Божого задуму, яка має право на самовияв, бути вільною у своїх діях і поведінці, прагне до самореалізації.

Педагогічна майстерність учителя проявляється через творчість. Але це не тотожні поняття, а тільки частково пов'язані між собою. Це пояснюють тим, що творчий підхід до педагогічної діяльності студента необхідно формувати ще у ЗВО. Готуючи його як до стандартних так і нестандартних ситуацій, які розв'язуються за принципами та правилами, перевірених наукою й практикою (педагогічною майстерністю) [7, с. 12], яка набувається в процесі педагогічної діяльності і проявом постійної і різнобічної творчості.

Пріоритетним напрямом в українській філософсько-педагогічній думці досліджуваного періоду виступало духовно-моральне виховання. Ця традиція, закладена духовними наставниками часів Київської Русі-України і в полемічній літературі національно-визвольного періоду (кін. XVI-XVII ст.), зміцніла в роботах О. Духновича, Г. Кониського, Ф. Прокоповича, Г. Сковороди, С. Яворського.

На жаль, у радянські часи, в часи тоталітаризму, школа багато втратила і виявила відхід від людиноцентриських орієнтирів, ідей християнського гуманізму. Науковцям не дозволялося неупереджено аналізувати О. Духновича як теолога, і це сприяло забуттю великої частини його спадщини, а отже, і спотворенню та збідненню наших знань про мислителя. Сьогодні ж ми повинні творчо осмислювати історично набутий досвід духовної педагогіки, зафіксований у пам'ятках української культури, не зважаючи на те, що світ стрімко секуляризується.

Академік І. Зязюн у промові «Філософія серця» у християнському віровченні наголошує на тому, що держава повинна виховувати своїх громадян так, щоб вони були джерелом її сили, свободи і розквіту. Вона повинна знаходити опору в мужності й мудрості своїх громадян, а не в насильстві над ними. Тому лише дух людини є метою виховання. Усе інше – лад, політика, держава, церква – є лише засобами правдивого служіння людині [67, с. 79-83].

За одностайною думкою сучасних дослідників з діаспори (О. Кульчицького, Є. Онацького, Б. Цимбалістого, М. Шлемкевича та ін.) українська психічна структура вирізняється емоційно-почуттєвим характером, «кордоцентричністю» [114, с. 28, с. 36]. О. Духнович добре розумів: релігія є могутнім каталізатором розвитку юної душі, становлення здатності людини усвідомлювати все розумом і бачити серцем.

Отже, у процесі дослідження з'ясовано, що багатогранністю просвітницької і педагогічної діяльності та глибиною наукового обґрунтування педагогічних ідей О. Духнович є одним з перших професійних учених-педагогів, учених-новаторів в Західній Україні. Його доробок і сьогодні являє значну історико-педагогічну й науково-пізнавальну цінність, хоч не всі педагогічні проблеми представлені у його працях у вигляді концептуальних засад. Незважаючи на складні політичні умови ХІХ ст., просвітник зміг побудувати цілісну педагогічну концепцію на засадах християнського гуманізму, народності та етнопедагогіки, яка сприяє досягненню духовної єдності поколінь.

Доведено, що О. Духнович розробив парадигму духовно-морального виховання молоді, визначив його пріоритетність і зв'язок з іншими напрямками виховання. Як і в творчих доробках Г. Ващенко та А. Волошина, провідною виховною ідеєю творів ученого була любов до Бога і до батьківщини, рідного краю. Основні складові його концепції виховання є універсальними за характером і не втратили свого значення в сьогоденні.

Аналіз сучасних вітчизняних концепцій навчання і виховання та їх порівняння з педагогічними ідеями О. Духновича свідчить про, те, що їм притаманні певні паралелі та спільні тенденції. Для прикладу, існують паралелі між «педагогікою серця» нашого просвітника та педагогікою співпраці, партнерства, толерантності, які набувають поширення в сучасній педагогічній думці та освітній практиці. Можна говорити про схожий напрям думок та подібні способи аргументації вчених різних епох, зумовлені, на наш погляд, тим, що вони ґрунтуються на світоглядних засадах християнського віровчення, духовно-освітній спадщині нашого народу, відтворюють його культуру і традиції. На поч. ХХІ ст. незмінною залишилася підстава української духовності – кордоцентризм, який означає, що в житті людини, її світогляді основну роль відіграють не розумово-раціональні сили людини, а скоріше сили її емоцій, почуття або, образно кажучи сили людського серця. Кордоцентризм був і є основою самого буття (екзистенції) українця. З'ясовано також, що теоретична діяльність О. Духновича в галузі педагогіки багато в чому за своєю метою і завданнями аналогічна з сьогоденням.

Для осягнення феномену О. Духновича та сучасного прочитання його творчої спадщини, на наш погляд, потрібне об'єднання зусиль вчених багатьох

спеціальностей, психологів, педагогів, істориків, етнологів, філософів, літературо- і мовознавців. Адже досвід О. Духновича як педагога в ХІХ ст., не втратив свого значення й актуальності сьогодні. Він може до певної міри бути використаний у розв'язанні сучасних проблем гуманізації української школи, реформуванні всієї системи освіти на гуманістично-християнських і демократичних засадах.

2. ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

(Питання семінарського заняття)

I. Завдання для самоконтролю основних теоретичних положень та подальшого опрацювання теми

1. Поясніть чому О. Духнович є однією з найбільш досліджуваних постатей в історії освіти Закарпаття?

2. Охарактеризуйте періоди, які можна виокремити у вивченні життєвого і творчого шляху О. Духновича.

3. Охарактеризуйте сутність політики «мадяризації» на Закарпатті і в чому вона виявлялась в освіті.

4. Поясніть, чому на початку ХХ ст. культура, освіта, шкільництво на території сучасного Закарпаття розвивалися у надзвичайно складних соціально-політичних умовах.

5. Наведіть приклади праць О. Духновича, які мали велике значення у культурно-просвітницькому житті краю.

6. Які основні етапи життєвого і творчого шляху О. Духновича?

7. Які основні напрями просвітницької діяльності О. Духновича?

8. Проаналізуйте діяльність «Літературної спілки Пряшівської» заснованої О. Духновичем.

9. Який вплив на культуру закарпатської українців мала «Спілка св. Йоанна Крестителя»? Що сільного і відмінного з «Літературною спілкою Пряшівською»?

10. Поясніть чому велика заслуга О. Духновича не тільки перед краями, а й усією Україною в тім, що ще наприкінці 40-х років ХІХ ст. він видав перший український буквар народною материнською мовою – до того часу всі букварі в Україні друкувалися штучною, старо- чи церковнослов'янською мовою. Його буквар «Книжиця читальная для начинающихъ» понад півстоліття був національною книгою вчителів та школярів краю.

11. Як Ви розумієте проблему «О. Духнович і Україна»?

12. Проаналізуйте основні погляди О. Духновича щодо патріотичного виховання.

13. Проаналізуйте вірш – гімн «Вручание», і його вплив на культурне відродження краю.

14. Охарактеризуйте мовну проблему.

15. Обґрунтуйте, що ідея патріотичного виховання проходить через усю творчість (художню, публіцистичну, історичну та педагогічну) О. Духновича.

16. Проаналізуйте основні погляди щодо релігійно-морального виховання молоді у творчому доробку О. Духновича.

17. Які методи, напрями і форми виховання на основі творчої спадщини О. Духновича можна використати в сучасних умовах?

18. Обґрунтуйте твердження «О. Духнович – засновник «етнопедагогіки»».

19. Проаналізуйте основні вимоги О. Духновича до вчителів. Чи є вони актуальними в сучасному освітньому просторі?

II. Завдання для роздумів

20. Як Ви розумієте висловлювання

- О. Духновича, що кожний народ залишається народом, доки зберігається його мова, звичаї, культура, традиції, релігія, любов до батьківщини [35, с. 317].

- О. Духновича (як квінтесенцію патріотичного виховання): «...любить свой народ, почитать его и никогда не разлучаться, – словом быть всегда верным сыном – народу своему... сохранять веру и обряд предков своих; изучать...язык совершенно правильно, как устно, так письменно» [90, с. 23].

- В. Сухомлинського, що національне виховання без патріотизму, без знання та запровадження у шкільництво «азбуки патріотичного виховання» [108, с. 134] – немислиме. Саме відданість рідній землі, любов до Батьківщини, рідного народу, його історії, мови, культури породжують національний менталітет, психіку і характер людини.

- І. Огієнка, який рідну мову визначає як душу народу та як його живе серце «... гине чи занепадає мова – гине і занепадає народ» [88, с. 219].

- А. Волошина, що «...Духнович засіяв нам зв'язкою своєю письменної праці, тогди, коли починався час быстрого и опасного упадка нашей народной жизни, когда стали пропадать все сокровища русского самосознания» [10, с. 29].

- О. Духновича, що «...просвещение разума есть единый способ к будущему счастью и долгу.» [40, с. 270]

- А. Волошина, що «хоч Духнович не сягнув висот класиків світової літератури, хоч його не можна поставити в один ряд із Шевченком, Пушкіним, Петєфі, але це не применшує значення діяча в історії Закарпаття. Навпаки, роль Духновича значно вагоміша для рідного краю навіть у порівнянні з видатнішими письменниками. Творча праця будителя припала на початок великого занепаду народного життя й слугувала орієнтиром для, подальших місцевих діячів. Вірші поета – це «инъекции в часах майже смертельної летаргії...» [10, с. 29];

- О. Сухомлинської, що із середини ХІХ ст, в Україні починається розвиток ідей, які можна назвати сучасною (модерною) педагогічною думкою [107, с. 54-56]. Вона базувалася на низці науково методологічних принципів, з-

поміж яких стрижневим слід вважати принцип гуманістичної спрямованості мети. Серед найуживаніших «кодів» того часу – рідна мова, історія, література, фольклор, релігійно-етичні постулати.

III. Методичне завдання. Складіть три тестові завдання з теми.

IV. Дослідницьке завдання

Проведіть контент-аналіз трактування у різних джерелах таких понять: «педагогіка О. Духновича», «патріотичне виховання», «морально-релігійне виховання», «освітньо-просвітницька діяльність», виділіть їх суттєві ознаки та запишіть у таблицю. Сформулюйте власний варіант з використанням виокремлених ознак.

Суттєва ознака поняття	Кількість авторів, які визначають дану ознаку
------------------------	---

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Амонашвили Ш. Психологические основы педагогики сотрудничества: Кн. для учителя. Киев : Освита, 1991. 110 с.
2. Антология мировой философии. Сочинения. В 4-х т. Москва: Наука, 1970. Т. 3. 776 с.
3. Бача Ю. «...А на батька пам'ятайте...». Про життєвий і творчий шлях Олександра Духновича // Твори (передмова). Ужгород: Карпати, 1993. С. 5-16.
4. Біблія або Книги Святого Письма Старого і Нового Завіту: із мови давньоєврейської та грецької на укр. наново перекладена. К.: Біблійного товариства, 1993. 960 с.+ (Новий Заповіт) 296 с.
5. Борисов И. К. Писатель-просветитель Закарпатья середины XIX ст. Александр Духнович: автореф. диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук / Львовский гос. университет имени И. Франко. Ужгород, 1953. 16 с.
6. В мире мудрых мыслей / Авт. сост. А. Давтян. СПб.: Издательский дом «Нева», 2004. 608 с.
7. Ващенко Г. Виховний ідеал: підручник для педагогів, виховників, молоді та батьків. Полтава: полтавський вісник, 1994. 190 с.
8. Вишневський О. Сучасне українське виховання: Педагогічні нариси. Львів, 1996. С. 127-130.
9. Вишневський О. Теоретичні основи української педагогіки. Дрогобич: Коло, 2003. 528 с.
10. Волошин А. Памяти Александра Духнович. Ужгород: Книгопечатня «Викторія», 1923. Число 32. 30 с.
11. Волошин А. Педагогічна методологія. Методологія навчання: для вчителів та вчительських семінарій. Прага: Українське видавництво «Пробоем», 1943. Кн. 1. 204 с.
12. Гаджега Ю. История Ужгородской духовной семинарии. Ужгород. 1928.
13. Головчук С. Проблема виховання патріота-державника у педагогічній спадщині Григорія Ващенка (1878-1967): автореф. дис...канд. пед. наук: [спец.] 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Головчук С.; Київський ун-т імені Бориса Грінченка. Київ, 2012. 22 с.
14. Гонський В. Патріотизм як основа сучасного виховання та ідеології держави // Рідна школа. 2011. № 2. С. 4-9
15. Горбатюк Н. Народність як принцип виховання у педагогічній науці другої пол. XIX-XX ст.: авторф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Уманський держ. пед. ун-т ім П. Тичини. Кіровоград, 2009. 20 с.
16. ДАЗО. Ф. 1498. – Государственные начальные народные и церковные школы г. Мукачева и Мукачевского округа. (Переписка з головним інспектором м. Кошиці та іншими по організаційно-методичних питаннях школи (1855-1857)). Оп. 2. Ед. хр. 2840. 50 л.

17. ДАЗО. Ф. 151. – Правление Мукачевской греко-католической епархии, г. Ужгород. (Программы по теологическим дисциплинам для Унгварской духовной семинарии (1825-14 VII 1837)). Оп. 8. Ед. хр. 314. 41 л.
18. ДАЗО. Ф. 151. – Правление Мукачевской греко-католической епархии, г. Ужгород. (Свидетельства об успеваемости и поведении учащихся (12 VIII 1823-12 IX 1824)). Оп. 8. Ед. хр. 137. 5 л.
19. ДАЗО. Ф. 151. – Правление Мукачевской греко-католической епархии, г. Ужгород. (Переписка с Пряшевским епископом о переходе священника Александра Духновича в Мукачевскую епархию (17.09 1830-19.11.1830)). Оп. 8. Ед. хр. 743. 18 л.
20. ДАЗО. Ф. 151. – Правление Мукачевской греко-католической епархии, г. Ужгород. Декрет Пряшевского епископа Тарковича Григория Александру Духновичу о разрешении на перевод в Мукачевскую епархию (1 мая 1838-1 мая 1838)). Оп. 8. Ед. хр. 1809. 4л.
21. ДАЗО. Ф. 151. – Правление Мукачевской греко-католической епархии, г. Ужгород. (Сообщение Александра Духновича, архидиакона спишского, об издании календаря на русском языке (20 ноября 1849-22 ноября 1849)). Оп. 10. Ед. хр. 55. 3л.
22. ДАЗО. Ф. 151. – Правление Мукачевской греко-католической епархии, г. Ужгород. (Ведомости и информации ректоров духовных семинарий об успеваемости и поведении учащихся (31 августа 1825-30 декабря 1826)). Оп. 8. Ед. хр. 426. 101 л.
23. ДАЗО. Ф. 225. – Раховский греко-католический приход, с. Рахов. (Переписка епископа с инспектором школ Кричфалуши Георгием об отчетности по приходским школам (8 июля 1929-9 октября 1844)). Оп. 1. Ед. хр. 5. 10 л.
24. ДАЗО. Ф. 336. – Ужгородская греко-католическая певцо-учительская семинария, г. Ужгород. (Классный журнал за 1851-1856 г. (1851-1856)). Оп. 1. Ед. хр. 1. 210 л.
25. ДАЗО. Ф. 50. – Русское Культурно-Просветительное общество имени А. В. Духновича в Ужгороде. (Краткая историческая справка о возникновении общества имени А. В. Духновича. Переписка с Министерством Внутр. дел по вопросу деятельности общества имени А. В. Духновича (17 февраля 1923-10 июня 1940)). Оп. 1. Ед. хр. 8. 229 л.
26. ДАЗО. Ф. 50. – Русское Культурно-Просветительное общество имени А. В. Духновича в Ужгороде. (Протоколы, отчеты, приказы общества «Русских Скаутов» имени А. В. Духновича. Переписка с Вице-Президентом Чехословацкого сената и другими о деятельности общества «Русских Скаутов» (16 июня 1929-10 июня 1940)). Оп. 1. Ед. хр. 31. 72 л.
27. ДАЗО. Ф. 50. – Русское Культурно-Просветительное общество имени А. В. Духновича в Ужгороде. (Протокол совещания комитета по устройству дня русской культуры в Хусте, инструктивное письмо правления комитету и переписка со скульптором Еленой Мондич о сооружению памятника Духновичу (3 февраля-31 декабря 1932)). Оп. 3. Ед. хр. 239. 33 л.

28. ДАЗО. Ф. 64 – Мукачевський чернечий монастир отців Василян, г. Мукачево. (Циркуляри мукачевського єпископа по шкільським вопросам (1861)). Оп. 3. Ед. хр. 8. 6 л.
29. ДАЗО. Ф. 64 – Мукачевський чернечий монастир отців Василян, г. Мукачево. (Записи монахов по педагогике (1868)). Оп. 3. Ед. хр. 121. 40 л.
30. Духнович А. Duchnovich A. Autobiographia (Автобіографія). Книгопечатня «Свобода» в Ужгородь, 1928. 20 с.
31. Духнович А. Duchnovics A. Norreum lectorum Concinnatum Av Alexandro Duchnovics. (Вулик читачів, оспіваний Олександром Духновичем) // Відділ рукописів та стародруків УжНУ. Ужгород, 1825. 220р. + 7р.
32. Духнович А. Duchnovics A. Privatae Cogitationes Praesertim Nocturnae Alexandri Duchnovics, Dioecesis Eperjessiensis Presbyteri (Особисті роздуми, особливо нічні, Олександра Духновича, священника Пряшівської єпархії) // Закарпатський державний краєзнавчий музей. № 8269. Арх. 799. Ужгород, 1832. 290 с.
33. Духнович А. Дѣло от бездѣлѣя Александра Духновича // Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів. Ф. НТШ. Од. зб. 842. 347 с.
34. Духнович О. Твори в 4-х томах. Т. 1. / Вступ. стаття «О. Духнович. Життя і діяльність О. Рудловчак» с. 15-168; упоряд. О. Рудловчак, В. Микитась; коментарі та словник О. Рудловчак, В. Микитась. Пряшів: Словацьке педагогічне видавництво у Братиславі. Відділ української літератури в Пряшеві (далі: СПВ - ВУЛ), 1968. 791 с.
35. Духнович О. Твори в 4-х томах. Т. 2. / Вступ стаття «О. В. Духнович і його педагогічні погляди» с. 9–94. Ф. Науменка, М. Ричалки; примітки, словник, покажчик І. Мацинського. Пряшів: СПВ – ВУЛ, 1967. 735 с.
36. Духнович О. Твори в 4-х томах. Т. 3. / Упоряд., вступ. стаття «Невтомний оратай закарпатоукраїнського журналістського поля». с. 11-108, примітки, коментарі, додатки О. Рудловчак. Пряшів: СПВ ВУЛ, 1989. 608 с.
37. Духнович О. Что бывало – есть і нині. В кн.: Духнович О. В. Вибрані твори / Упоряд., вступ. ст. Д. М. Федаки; редкол.: І. М. Різак та ін. Ужгород : Закарпаття, 2003. 568 с.
38. Духнович Олександр. Листи до Головацького Я. Ф. (1853-1861) // Львівська наукова бібліотека НАНУ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 148 (Головацький). Спр. 7. 68 аркушів.
39. Духнович А. [Кореспонденции изъ Пряшова, 24 Червня] // Вѣстникъ. Вѣдень, 1850. № 62. С. 246-247
40. Духнович А. [Кореспонденции изъ Пряшова] // Вѣстникъ. Вѣдень, 1852. №68. С. 270
41. Духнович А. [Кореспонденции изъ Пряшова] // Вѣстникъ. Вѣдень, 1863. №43. С. 169-170.
42. Духнович А. [Кореспонденции изъ Пряшова] // Вѣстникъ. Вѣдень, 1863. № 11. С. 43.

43. Духновичъ А. [Кореспонденции изъ Пряшова, 18/30 Юлія] // Слово. 1862. №61. С. 242-244.
44. Духновичъ А. [Справы народніи, 2/14 марта] // Вѣстникъ. Вѣдень, 1850. № 15. С. 59
45. Духновичъ А. Duchnovic A. [Presov, 14 decembra] // Pešťbudínske vedomosti. 1862. №101. S. 2.
46. Духновичъ А. Добродѣтель превышаетъ богатство: Игра в трех дѣйствіяхъ по простонародному изреченію въ пользу Народа Карпато-Русского отъ Александра Духновича. Перемышль: Типомъ собора русскихъ Крылошанъ. 1850, 122 с.
47. Духновичъ А. Естественна духовная разсужденія Александра Духновича Крылошана въ Пряшовѣ // Львівська наукова бібліотека НАНУ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Фонд НД 174. 1855. 205 с
48. Духновичъ А. Забавки Алезандра Духновича Каноника Пряшевского Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. АН. УРСР. Відділ рукописів. НД Ф. №176. 1848. 98 ст+78 ст (+21, 31) +61.
49. Духновичъ А. Записка Александра Духновича от года 1863 (169 с.) // Гостиняк С. Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. 1998. № 21. С. 395-429
50. Духновичъ А. Истинная история Карпато Россовъ или Угорскихъ Русиновъ изданна народолюбцем Александром Духновичем // Российская госсударстенная библиотеки. Научно-исследовательский отддел рукописей. Ф. 173.II, №89. 1853. 216 с.
51. Духновичъ А. Краткая история угорских Русинов. [Кореспонденции изъ Пряшова] // Вѣстникъ. Вѣдень, 1851. №148. С. 591-592
52. Духновичъ А. Краткій землеписъ молодыхъ Русиновъ. Перемышль: Типомъ русск. Собора Крылошановъ, 1851. 100 с.
53. Духновичъ А. Литургический катихизис, или изъяснение св. литургии и некоторых церковныхъ обрядов. Будинь, 1851. 207 с.
54. Духновичъ А. Молитвенникъ для русскихъ дѣтей. Будинь, 1854, 210 с.
55. Духновичъ А. О словесном русинов совокупленіи [Кореспонденция изъ Пряшова] // Вѣстникъ. Вѣдень, 1850. № 29. 6 квітня. С. 115
56. Духновичъ А. [Кореспонденція изъ Пряшева] // Вѣстникъ. Вѣдень, 1863. № 6. С. 222-223
57. Духновичъ А. Послѣдняя моя пѣснь // Галичанинъ. Львовъ: Типомъ Института Ставропигіанского, 1862. Кн. 1, вып. 1. С. 19-20
58. Духновичъ А. Спис Дяков і учителей... [Кореспонденции изъ Пряшова] // Вѣстникъ. Вѣдень, 1853. №1. С. 1-2.
59. Духновичъ А. Хлѣбъ души или набожныя молитвы и пѣсни для восточныя церкви православныхъ християнъ. Будинь, 1851. 184 с.;
60. Духновичъ А. Книжиця читалная для начинающихъ. Будинь, 1847. 120 с.
61. Духновичъ А. Народная педагогія въ пользу училищ и учителей сельскихъ. Часть 1. Педагогія общая. Львовъ: Типомъ Института Ставропигіанскаго, 1857. 91 с

62. Духовичъ А. Загадки и Логографы Александра Духновича, Крыломана Пряшевского // Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів. Ф. НД. Од. зб. 173. 153 с.
63. Духовичъ А. Состоянье Русиновъ въ Угорщинѣ // Зоря Галицка. Львов: Типомъ Михаила Порембы, 1849. №31. 6/18 квітня. С. 181-184.
64. Енциклопедія освіти / Академія пед. наук України; головний редактор В. Кремінъ. К.: Юрінком Інтер, 2008. 1040 с
65. Зимомря М. І., Гомоннай В. В., Вегеш М. М. Августин Волошин. Ужгород : Закарпаття, 1995. 101 с.
66. Зоря Галицкая яко альбумъ на годъ 1860. Львовъ: Типомъ Института Ставропигійского, 1860. 61 с.
67. Зязюн І. «Філософія серця» у християнському віровченні Г. С. Сковороди і П. Юркевича» // Міжнародна духовно-світська конференції «2000 років з Різдва Христового» .Запоріжжя, 1997. Ч.2. Січень. С.79-83.
68. История философии: Энциклопедия / под.ред. А. Грицанова. Мн.: Интерпрессервис; Книжный Дом. 2002. 1376 с.
69. Кашула И. Философская и общественно-политическая мысль в Закарпатье середины XIX столетия. А. В. Духнович: 09-622: дис...канд. философ. наук. К, 1970. 190 с.
70. Коваль О. Григорій Ващенко – творець української виховно-освітньої системи // Рідна школа. 1993. № 3. С. 2-5
71. Козубовська І. Британський досвід дистанційного навчання // Науковий вісник УжНУ. «Серія Педагогіка, соціальна робота». Вип. 29. Ужгород, 2013. С. 67-69.
72. Концепція національного виховання // Рідна школа. Мін. Освіти України, Ін-т системних досл. Освіти України, 1995. №6. С. 18-25
73. Концептуальні засади демократизації та реформування в Україні: Педагогічні концепції. К.: Школяр, 1997. 148 с.
74. Кудасевич Й. Богословсько-практичне введення до Святого Письма: метод. посібник / Пер. А. Боднар, Т. Шманько. Львів : Свічадо, 1994. 135 с.
75. Курляк І. Розвиток класичної освіти на західноукраїнських землях (XIX–перша половина XX ст.): дис... д-ра пед. наук: 13.00.01 / К.: Ін-т педагогіки і психології професійної освіти АПН України. 2000, 473 с.
76. Левицька Л. Етнопедагогічні аспекти виховання характеру в українській етнопедагогіці Галичини (1919-1939 рр.): автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. пед. наук: 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки». Житомир, 2007. 20 с.
77. Мала енциклопедія етнодержавознавства // НАН України. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. [за ред. Ю. Римаренко]. Київ: Генеза, Довіра, 1996. 942 с.
78. Маловідомі джерела української педагогіки (друга пол. XIX – XX ст.): Хрестоматія / Упоряд. Л. Березівська та ін. К: Науковий світ, 2003. 410 с.
79. Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга пол. XIX – XX ст.): Хрестоматія / Упоряд. Л. Березівська та ін. К: Науковий світ, 2003. 410 с.

80. Манько М. О. До другого варіанту «Краткой Біографії» О. В. Духновича. Суми: ВВП «Мрія-1» ЛТД. 1996. 52 с.
81. Маріянський Я. Суспільний характер релігії. У кн.: Релігія в сучасному світі: матеріали до курсу релігієзнавства / За ред. Г. Зімоня; Пер. з пол. Г. Теодорович. Львів : Свічадо, 2007. 504 с. С. 97-125.
82. Машталер О. Педагогічна і освітня діяльність О. В. Духновича. За ред. О. Мазуркевича. Київ: Вид-во «Радянська школа», 1966. 148 с.
83. Метеор У. О современномъ положеніи русскихъ в Угріи // Славянській сборник. СПб.: Издание С.-Петербургском Отделе Славянского Благотворительного Комитета, 1875. Т. I. С. 44-54.
84. Микитась В. О. В. Духнович. Літературно-критичний нарис. Ужгород: Закарпатське обласне видавництво, 1959. 101 с.
85. Мѣсяцословъ на годъ 1853. Издан литературнымъ заведеніемъ Пряшовскимъ. Перемышль: Типомъ книгопечатнѣ капитульной, 1852. 44 с.
86. Надім'янова Т. Просвітницька діяльність закарпатських будителів у ХІХ ст.: автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.01 / Дрогобицький держ. Пед. ун-т ім. І. Франка. Дрогобич, 2006. 21 с.
87. Науменко Ф. Основи педагогіки О. В. Духновича. Львів: Вид. Львівського ун-ту, 1964. 212 с.
88. Огієнко І. І. Українська церква. Нариси з історії Української Православної церкви. У 2-х т. Т. 1-2. Київ: Україна, 1993. 284 с.
89. Основи психології і педагогіки: навч. посіб. / О. Степанов, М. Фіцула. [3-те вид.] Київ: Академвидав, 2012. 28 с
90. Отчетъ двенадцатилетней деятельности 1862-1874 Общества «Св. Иоанна Крестителя и Предтечи в Пряшеве». Будапешт, 1875. 30 с.
91. Палінчак М. М., Галда П. П., Лещанич М. М. Релігійний фактор у міжнародних відносинах: навч. посібник. Ужгород : Поліграфцентр "Ліра", 2015. 296 с.
92. Панькевич І. Походження роду Александра Духновича // Науковий зборник товариства «Просвѣта» в Ужгородѣ. Рочн. ХІ. / Под. ред. Гаджеги В., Волошина А. та ін. Ужгородъ: Друкарня оо. Василиан, 1935. С. 183-184.
93. Педагогічна майстерність: підручник / [І. Зязюн, Л. Крамущенко, І. Кривонос та ін.]; за ред. І. Зюзіна. [2-ге доп. і переробл. видання]. К.: Вища школа, 2004. 422 с.
94. Підласий І. Ідеали українського виховання // Рідна школа. 1999. №12. С. 5-8.
95. Погрібний А. Освіта в Україні: час демократизації, час реформ // Концептуальні засади демократизації та реформування освіти в Україні. К.: «Школяр», 1997. С. 5-23
96. Поздравленіе Русиновъ на годъ 1851 отъ Литературнаго заведенія Пряшовскаго / Издан А. Духновичемъ. Вѣна, 1852. 156 с.
97. Ричалка М. О. В. Духнович педагог і освітній діяч. Братіслава: Словацьке видавництво художньої літератури, 1959. 486 с.

98. Російщення України: науково-популярний збірник / за ред. Л. Полтави. К.: Видання Українського Конгресового Комітету Америки, 1992. 408 с.
99. Росул В. Тенденції розвитку школи та педагогічної думки Закарпаття (XIX-XX ст.): дис... канд. пед. наук: 13.00.01. / Київський ун-т ім. Т. Шевченка, 1997. 194 с.
100. Состояние учебной части в Австрийской империи // Журнал Министерства народного просвещения. Январь. Санкт-Петербург, 1843. С. 19-21
101. Староста В.І., Туряниця В.В. Велике творіння О.Духновича // Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія «Педагогіка. Соціальна робота». Ужгород: УжНУ «Говерла», 2007. Вип. 11. С. 139-140.
102. Стельмахович М. Народна педагогіка і педагогічна наука // Педагогіка і психологія. 1994. №1. С. 31-40
103. Стельмахович М. Українська народна педагогіка: навч.-метод. посіб. К.: ІЗМН, 1997. 232 с.
104. Стражнікова І. Еволюція теорії і практики релігійно-морального виховання в Західному регіоні України // Наук. Вісник УжНУ: Серія «Педагогіка. Соціальна робота». Вип. 32. Ужгород: УжНУ, 2017. С. 189-191.
105. Студинський К. Александр Духнович і Галичина // Науковий вісник тов. «Просвіта», 1924. Рочник 3. С. 28-103.
106. Сухомлинська О. Олександр Васильович Духнович // Українська педагогіка в персоналіях: у двох книгах. Книга перша. Х-XIX ст. / за ред. О. Сухомлинської. К.: Либідь, 2005. С. 267-275.
107. Сухомлинська О. Софія Русова в контексті розвитку педагогічної думки // Початкова школа. 1996. № 9. С. 54-56.
108. Сухомлинський В. Вибрані твори: в 6-х томах. Т. 1. Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості; Духовний світ школяра; Методика виховання колективу / Редкол.: Дзевєрін О. та ін.. Київ: Радянська школа, 1976. 654 с
109. Тарас Шевченко. Зібрання творів: У 6 томах. Т. 1: Поезія 1837-1847. К., 2003. С. 348-354
110. Татранский О. (Николай Мигалич). Цѣлованіе Орлу Татранскому на Вышнем Спишу, с Пряшова 21 травня (2 червня) от преподобнѣйшаго Г-на А. Д. Архидіакона Спижскаго [Кореспонденція изъ Пряшова] // Вѣстникъ. Вѣдень, 1850. №54. 21 травня / 2 червня. С. 215
111. Твори Василя Гренджі-Донського. Вашингтон: видання Карпатського Союзу. 1990. Т. 1. 456 с.
112. Туряниця В. Духнович духу додає: навч. посіб. Ужгород: УжНУ, 2006. 102 с.
113. Тхоржевська Т. Д. Православне виховання в історії педагогіки України: монографія. Київ: Вид-во Купріянова О. О., 2005. 412 с.
114. Українська душа: зб. наук. праць / відп. ред. В. Храмова. – Київ: Фенікс, 1992. 128 с.
115. Українська етнопедагогіка: навч.-метод. посіб.; за ред. акад. В. Кононенка. К.; Івано-Франківськ: Плай, 2005. 508 с.

116. Ушинський К. Твори: в 6 томах. Т. 1. Педагогічні статті. Київ: Радянська школа, 1954. 449 с.
117. Федака Д. Олександр Духнович: сходинки у безсмертя. Ужгород: Видавництво ТИМРАНИ, 2013. 132 с.
118. Фенич В. Греко-католицька церква в громадсько-політичному та культурному житті Закарпаття (1771-1867): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. / Ужгород. держ. ун. Ужгород, 1997. 223 с.
119. Фізеші О. Початкова школа Закарпаття в системних освітніх трансформаціях другої половини ХІХ – початку ХХІ ст.: дис... докт. пед. наук: 13.00.01 / Нац. пед. ун. імені М. П. Драгоманова. Київ: 2016. 587 с.
120. Фотула Е., Заклинський Б. Зоря. Читанка для 2 і 3 року народних шкіл. Вид. третє. Прага, 1927. 110 с.
121. Хардинг Дуглас. Религии мира. Пер. с англ. М. Русаковой. Москва : Открытый Мир, Ганга, 2008. 176 с.
122. ЦДІА України м. Львів. Ф. 684. – Протоігуменат монастиря чину св. Василя Великого. (Листування протоігумена з уніатським крилошанином у Пряшеві Духновичем О. про обмін літературою, звітність апостольським візитатором (1858-1859)). Оп. 1. Спр. 116. 7 арк.
123. Яблонко В. Психолого-педагогічні основи формування особистості: навч. посіб. К.: Центр учбової літератури, 2008. 257.
124. Ягупов В. Педагогіка: навч. посібник. К.: Либідь, 2002. 560 с.
125. Bonkáló Sándor. A kárpátaljai rutén irodalom és művelődés. Pécs : Felvidéki Tudományos. Társaság, 1935.
126. Naraksim L. R problematike obrodnenia Ukrajincov východného Slovenska a Zakarpatska // Олександр Духнович: матеріали наук. конф. Пряшів, 1965. С. 17-30.
127. Hostička V. Narodni obrozeni haličskchých Ukrajinců a O. Duchnovyč // Олександр Духнович. Матеріали наук. конф. Пряшів, 1965. С. 83-92
128. Jaszi J. The Dissolution of the Habsburg Monarchy. Chicago: University of Chicago Press. 1929. 488 p.
129. Rypin A., Spasovič V. Historie literature slovanských // Podle druhého zcela přepracovaného a doplněného vydání z ruštiny přeložil Antonín Kotík. Praha. Dil I, 1880. 391 s.

ЗМІСТ

Передмова	3
1. ТЕМАТИЧНА ІНФОРМАЦІЯ (Питання лекційного заняття)	6
1.1. Генезис наукових досліджень творчої спадщини О. Духновича	7
1.2. Основні етапи життєвого і творчого шляху та напрями просвітницької діяльності О. Духновича	9
1.3. Проблематика патріотичного виховання в творчому доробку О. Духновича	19
1.4. Проблематика релігійно-морального виховання молоді у творчому доробку О. Духновича	27
1.5. Творча спадщина О. Духновича у контексті сучасної педагогіки	37
2. ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ (Питання семінарського заняття)	48
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	52